

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Devalvasiyadan sonra Azərbaycanda bank sektorunun gəlirlilik analizi və makroiqtisadi göstəricilərin təsiri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Məmmədzadə Fatimə Hicran

BAKI – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d.,dos. Fariz S.Əhmədov

“__” _____ 20__-ci il

**“DEVALVASİYADAN SONRA AZƏRBAYCANDA BANK
SEKTORUNUN GƏLİRLİLİK ANALİZİ VƏ MAKROİQTİSADI
GÖSTƏRİCİLƏRİN TƏSİRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə bazarları

Qrup: 670

Magistrant:
Məmmədzadə Fatimə Hicran

Program rəhbəri:
i.e.n.,dos. Seyfullayev İ.Z

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., Səfərli E.N

Kafedra müdiri:
i.e.d.,prof. Kəlbiyev Y.A

BAKİ – 2019

SUMMARY

The actuality of the subject: The importance of the research work has increased. Research is important for the Banking sector of Azerbaijan. The effect of the performances of the banks on the inflation and GDP has roused interest.

Aims and duties of the research: The main purpose for conducting the research is to measure the performance of the banks with CAMELS performance test. Along with that it was another purpose to measure the effects of the performance values of the banks on the Inflation and GDP in the second part.

Research methods: There was used the method of CAMELS performance test. Hausmann method was used for measuring the effects of the performance of the banks on the macroeconomic variables. Eviews program was used for conducting the tests.

Research database: There were mainly used the dissertation works, articles, books, official reports and other internet resources in the research.

Research limitations: the limitations in our research were that all the banks failed to upload their annual reports.

Theoretical and practical results of the research: The reasons for decreasing of the activities of the banks was the abnormal decreases in the oil prices and the economic crisis occurred as a result of it in the world. The Fixed model of the Hausmann test was more effective as the test results.

Scientific and practical significance of the results: The scientific practice important of this work is that it may play a role of useful database for those who intend to conduct an investigation on this subject and generally, in this field in future.

Key words: CAMELS performance system, Panel data analysis, performance of banks, *macroeconomic indicators, profitability.*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ARDSK	Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
ARMB	Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
BMDM	Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi
DB	Dünya bankı
ROA	Return on assets
ROE	Return on equity
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
I FƏSİL. BANKLAR VƏ BANKLARIN GƏLİRLİLİK DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ.....	9
1.1. Gəlir və İqtisadi artım.....	9
1.2. Bankların təhlilində seçilən maliyyə nisbətləri.....	15
1.3. Bankın gəlirinin ölçülməsində isitifadə olunan üsullar.....	19
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA BANK SİTEMİ VƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ	23
2.1. Azərbaycanda bank sektoru	23
2.2. Azərbaycan bank sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	29
2.3. Bank gəlirinə təsir göstərən amillər.....	37
2.4. Metodologiya.....	42
III FƏSİL. MAKROİQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏRİN BANKIN GƏLİRLİLİYİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	53
3.1. CAMELS sistemi analiz nəticələri.....	53
3.2. Makroiqtisadi göstəricilərin təhlili.....	56
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	58
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	61
ƏLAVƏLƏR.....	64
Cədvəllərin siyahısı.....	66
Qrafiklərin siyahısı.....	66

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Devalvasiyadan sonra, Azərbaycan iqtisadiyyatında yaşanan problemlər hər bir sektor kimi, bank sektoruna da mənfi təsir göstərmişdir. İflaslar, qapanmalar, ödəmələrdə çətinliklər bank sektorunda yaşanan çətinliklərdən bəziləridir. Tədqiqatımızda Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bankların performansları ölçülmüşdür. Mövzu ilə əlaqədar Azərbaycanda aparılmış tədqiqatlar az saydır. Məhz buna görə tədqiqatın əhəmiyyətliliyi artmışdır. Azərbaycan Bank sektoru üçün tədqiqat əhəmiyyətlidir. İnflyasiya və ÜDM-in bankların performanslarına təsiri maraq kəsb etmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Siyasi və iqtisadi cəhətdən müasir inkişaf tendensiyaları sosial-iqtisadi və maliyyə münasibətlərinin bütün sahələrinə təsir göstərir. Həm də artan qloballaşma şəraitində, dünya iqtisadiyyatında baş verən hadisələr və dəyişən bazar şərtləri ayrı-ayrı ölkələrin konturunun və iqtisadi inkişaf vektorunun çevrilməsinə kömək edir. Milli iqtisadiyyatın əsas qurumlarından biri olan bank sektorunun inkişafı və davamlılığı müxtəlif xarici və daxili amillərdən asılıdır. Öz növbəsində, bank sistemi milli iqtisadiyyatın inkişaf meyllərini və keyfiyyətini müəyyən edir. Buna görə, milli iqtisadiyyatın bütün elementlərinin qarşılıqlı təsirini izləmək imkanı olan makroiqtisadi və qlobal iqtisadiyyatın dəyişən şərtlərində bank sisteminin fəaliyyətinin dinamikasını təhlil etmək vacibdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi, devalvasiya sonrası Azərbaycan bank sektorunda yaşanan çətinlikləri, gəlirlilik analizini və makroiqtisadi analizi ortaya qoymaqdır. Tədqiqatı aparmaqda əsas məqsəd bankların performansını CAMELS performans analizi ilə ölçmək olmuşdur. Bununla birlikdə ikinci hissədə isə bankların performans dəyərlərinin İnflyasiya və Ümum Daxili Məhsula təsirlərini ölçmək digər bir məqsəd olmuşdur.

Analitiklər hesab edirlər ki, xarici borcların səmərəliliyinin minimuma endirilməsi və bəzilərinin sona çatması səbəbindən bank sektorunun borcları azalır.

Son iki ildə iqtisadiyyatda kredit qoyuluşlarının həcmnin azaldılması və kredit şərtlərinin sərtləşməsi bankların əlavə vəsaitlər üçün ehtiyacını azaldıb. Beləliklə, 2015-ci ilin dekabr ayında manatın ikinci dəfə devalvasiyasından sonra 24,627,2 milyard manat olan kredit portfelinin həcmi 2,1 dəfə azalıb və 1 sentyabr 2017-ci il tarixinə 11 728,8 milyard manat təşkil edib. Bankların öhdəliklərinin azaldılmasına təsir göstərən digər bir faktor problemlə kreditlərin həcmnin azaldılması fonunda banklar müvafiq ehtiyatları ayırmaq və əlavə likvidlik yaratmaqdan azad olmasındır. Analitiklərin sözlərinə görə, kredit şərtləri yaxın iki il ərzində yoluna düşərsə və faiz dərəcələri aşağı salınsa, bank sektorunda azalma görsənməyəcəkdir. Bu, öz növbəsində, bəzi bankların birləşdirilməsinə və ya ümumiyyətlə bazarı tərk etməsinə gətirib çıxaracaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ölkədə hal-hazırda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarıdır. Predmeti isə makroiqtisadi göstəricilər olan Ümumi Daxili Məhsul və inflyasiyadır. Bu gün Azərbaycan bank sisteminin qarşısında iki böyük vəzifə var. Bunlar, milli valyuta məzənnəsini saxlamaq və inflyasiyanı dayandırmaq. Bu vəzifəni Mərkəzi Bank həyata keçirir. Rəsmi olaraq, Mərkəzi Bank bu məsələlərlə mübarizə aparır. Bu ilin əvvəlində manatın məzənnəsi ABŞ valyutasına qarşı 1.77, mart ayının ortalarında isə milli valyutanın orta qiyməti 1,74 olaraq təyin olundu, hal hazırda isə 1.70 dir.

Ona görə də Mərkəzi Bankın məsuliyyətlərini yerinə yetirdiyini söyləyə bilərik, çünki manatda inflyasiya çox artmadı. Hər kəs bunun pul tədarükünün azaldılması yolu ilə həyata keçirildiyini başa düşür. Bəllidir ki, manatın devalvasiyasına qədər Azərbaycan iqtisadiyyatının böyümə trayektoriyasında böyümə izlənməkdəydi, ancaq devalvasiya ilə hər şey dəyişdi. Mərkəzi Bankın bu gün apardığı sıx pul siyasəti iqtisadi fəaliyyətin azalmasına səbəb ola bilər. Mərkəzi Bankın uzunmüddətli siyasəti ölkəyə manatın devalvasiyası ilə müqayisədə daha çox ziyan vuracaq ki, bu da yolverilməzdir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatımızın analiz hissəsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə CAMELS performans analizi ölçmə sistemi metodundan istifadə olunmuşdur. Bu hissədə bankların performans dəyərləri ölçülmüşdür. İkinci hissədə isə bankların performansını ilə makroekonomik dəyişənlərə təsirləri ölçmək üçün Haussmann metodu istifadə edilmişdir. Makroekonomik göstərgələr olaraq İnflyasiya və Ümumi Daxili Məhsul dəyişənlərindən istifadə edilmişdir. Analizləri aparmaq üçün Eviews ekonometrik paket programından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat aparılarkən əsasən son 10 ilin oxşar mövzularda dissertasiya işləri, məqalələr, kitablar, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi hesabatları və digər internet resurları istifadə olmuşdur. Bu yöndə, Azərbaycan və xarici yazarların bank, bank gəlirləri, bank sistemləri ilə bağlı tədqiqatlar, son illərin makro göstəricələri, güncəl analizlər tədqiqatımızın metodoloji bazasını əhatə etməkdədir

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqatımızda olan məhdudiyyətlər bütün bankların illik hesabatlarını yükləməməsi olmuşdur.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Bu işin elmi-praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, gələcəkdə bu mövzuda və ümumiyyətlə bu sahədə araşdırma aparmaq istəyənlər üçün faydalı məlumat bazası rolunu oynaya bilər. Həm də dissertasiya işində toxunulan mövzular üzrə həyata keçirilən seminarlarda lazımi mənbə ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Tədqiqat xülasə, giriş, üç fəsil və doqquz paragrafdan, həmçinin nəticə və təkliflərdən və sonda ədəbiyyat siyahısı olmaqla tam şəkildə 66 səhifədən ibarətdir .

I FƏSİL.BANKLAR VƏ BANKLARIN GƏLİRLİLİK DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. Gəlir və İqtisadi artım

Əhalinin gəlirlərinin dinamikası və strukturunun göstəricilərinin qiymətləndirilməsi vahid proqnozların inkişafında mühüm elementdir. Əhalinin gəlirləri və satın alma gücü yalnız yaşayış səviyyəsinin tərkib hissəsi kimi sosial dəyəərə deyil, həm də həyatın müddətini müəyyən edən amillər kimi önəmlidir. Onlar daxili bazarın potensialını müəyyən edən iqtisadi artım elementi kimi çox əhəmiyyətliyərlər. Effektiv tələbatla təmin edilən böyük bir daxili bazar, yerli istehsalçıları dəstəkləmək üçün güclü bir təşviqdır. Əhalinin əksəriyyətinin aşağı gəlirləri və nəticə etibarlı ilə aşağı alıcılıq qabiliyyəti iqtisadiyyatın durğunluğunun əsas səbəblərindən biridir.

İnsanların rifah səviyyəsi, ilk növbədə, aldıkları gəlir ilə xarakterizə olunur. Bu, qida və geyim qabiliyyətimizi, teatrlara qoşulmaq və kitab almaq, fəal şəkildə səyahət etmək və s. təhsil və tibbi xidmətlərin alınmasında müəyyən olunan gəlirlərdir. Gəlirin konsepsiyası əmək haqqı konsepsiyasından daha genişdir, çünki gəlir digər pul gəlirləri ola bilər (Белова, 2008). Əhalinin ehtiyaclarını yerinə yetirmək üçün əhalinin mövcud olan maddi resursları onların gəlirləridir. Gəlirlər üç əsas göstəricidən istifadə edərək müxtəlif səviyyələrdə nəzərdən keçirilir (КОЛМАКОВ, 2009).

- Nominal gəlir müəyyən bir müddət ərzində fiziki şəxslər tərəfindən alınan pulun ümumi məbləğidir. Bu gəlirin strukturu faktiki gəlirə, yəni öz istehsalçı faktorlarından, əmək haqqından, kirayədən, faizdən, mənfəətdən istifadə etməklə əldə edilən elementlərə daxildir; dövlət sosial proqramlarından ödənişlər və fayda; üstəgəl digər gəlirlər - banklarda depozitlər üzrə faizlər, səhmlər üzrə dividendlər, sığorta məbləğləri, lotereya qazanmaları və daha çox.

- Nominal birdəfəlik gəlirdən fərqli olaraq nominal dəyərin yalnız bir hissəsi mal və xidmətlərin fərdi istehlakı üçün, eləcə də qənaət üçün istifadə edilə bilər. Başqa sözlə, istifadə edilən gəlirlər nominal mənfəət vergisi və digər zəruri ödənişlərə bərabərdir. (bir pensiya fonduna üzvlük, sosial ehtiyaclar üçün və s.).

- Real gəlir - bizim pul gəlirimizin satın alma gücünü əks etdirir. Müəyyən bir dövr ərzində gəlir əldə etmək üçün əldə edilə bilən malların və xidmətlərin dəyərini əks etdirir. Başqa sözlə, hər bir şəxs üçün əlçatan olan fərdi "istehlakçı səbəti" (onun gəlirinə görə).

Əhalinin əksəriyyətinin əsas gəlir mənbələri əmək haqqı və köçürmə haqlarıdır. Aralarındakı nisbət insanların iqtisadi davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Xüsusilə, mənfəət strukturunda mənfəət üstünlük təşkil edirsə, bu, bir insanın əmək fəaliyyətini, onun çalışqanlığını, təşəbbüsünü və müəssisəsini stimullaşdırır (Куликов, 2001). Transferlərin rolu artdıqda, insanlar istehsal fəaliyyətlərinə münasibətdə daha passiv olur və asılılıq psixologiyasına yoluxur. Buna görə dövlət sosial yardımının istiqaməti və ölçüsü düşüncəli, balanslı və ciddi şəkildə hədəf olmalıdır.

Müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dövrlərdə əhalinin müxtəlif gəlir sistemləri var. Əsasən, aşağıdakı dörd əsas gəlir paylama göstəricisi mövcuddur (Quliyev, 2004).

- Bərabər paylama. Cəmiyyətin bütün üzvləri (və ya onun bir hissəsi) bərabər gəlir və ya fayda əldə edərkən baş verir. Belə bir prinsip ilk növbədə cəmiyyətlərin, eləcə də Marx və Engelsin "barak kommunizmi" kimi təsvir etdiyi bir rejim üçün xarakterikdir. İnsanlar öz bacarıqları və enerjilərində fərqli olduğundan, işlərinin mükafatı tənzimlənəcəkdir (məsələn, biri üzüm bağında üzüm əkər, başqaları bu üzümü yeyər).

- Bazar paylaşması, faktiki məhsuldarlığın iqtisadi yararlılığına uyğun olaraq istehsalın bir və ya bir digər amilinin sahiblərinin fərqli bir gəlir əldə etdiyini

nəzərdə tutur (əmək, sahibkarlıq qabiliyyəti, torpaq, kapital). Beləliklə, işçi qüvvəsinin sahibləri (yəni işə gətirən işçilər) ilə əlaqədar olaraq, işə görə tanınma prinsipi mövcuddur. Yəni, hər bir işçinin gəlirinin ölçüsü bu əmək növünün əhəmiyyəti, habelə „son nəticələr (nə qədər, nə, necə, nə keyfiyyət nədir) üçün xüsusi bazarın qiymətləndirilməsindən asılıdır.

- Toplanmış əmlakın bölüşdürülməsi. Hər hansı əmlakı yığan və onu alan tərəfindən əlavə gəlir əldə edildiyi ortaya çıxır (torpaq, biznes, evlər, qiymətli kağızlar və digər əmlak).

- İmtiyazlı bölüşdürülməmiş gəlir demokratiya və sivil passiv cəmiyyəti olan ölkələrdə xüsusilə xarakterikdir. Hökmdarlar, ictimai mallarını təkrar köçürdükləri, maaşları və təqaüdləri artırırdıqları, həyat şəraitinin yaxşılaşdıqları, əməyin, müalicənin, istirahətin və digər faydaların təşkil olunmasını həyata keçirir. Montaignenin dediyi kimi, ehtiyac yoxdur amma bolluq bizi həvəsləndirir (Mehbaliyev, İsgəndərov, 2002).

İstehlakçı bazarının rəqabət mexanizminə və istehsal amillərinə olan tələbatına əsaslanan gəlirlərin bazar payı faktiki olaraq hər bir amilin mükafatının marjinal məhsula uyğun olaraq baş verdiyinə gətirib çıxarır. Təbii ki, bu mexanizm gəlirlərin bölüşdürülməsində bərabərliyi təmin etmir və əslində inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə onların paylanmasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər görülməkdədir.

İqtisadi artım, maddi malların həcmnin artırılması, artan ehtiyacların strukturuna uyğun keyfiyyətlərini artırma prosesidir (Демчук, 2003). İqtisadi böyümə təkcə istehsalın artması ilə deyil, həm də təkmilləşdirilmiş məhsul keyfiyyəti ilə də əks olunur. İqtisadi artımı qiymətləndirərkən milli iqtisadiyyatın istehsal potensialının vəziyyəti də nəzərə alınmalıdır.

Əgər milli iqtisadiyyatın inkişafı potensialın yaxşılaşdırılması ilə müşayiət olunarsa, bu, mütərəqqi struktur dəyişikliklərlə tamamlanır. Nəhayət, bu dəyişikliklər

yaxın gələcəkdə ÜDM-in artımını təmin etmək üçün milli iqtisadiyyatın potensialının artımını göstərir. Beləliklə, iqtisadi artım iqtisadi və sosial irəliləyiş üçün maddi şərtidir, ölkənin iqtisadi gücünü göstərir.

Faktiki və potensial iqtisadi artım növləri vardır (ЗЛОТНИКОВ, 2008). Faktiki böyümə, ÜDM-də və makroiqtisadi göstəricələrdə illik artımları göstərir. Potensial artım milli iqtisadiyyatın hər il inkişaf edə biləcəyi dərəcədir.

İqtisadi inkişafın yuxarıda göstərilən tərifləri iqtisadi dinamikanın vəziyyətini əks etdirmək üçün nəzərdə tutulmuş əsas göstəriciləri müəyyən edir (Лемешевский, 2008):

- Əvvəlki dövrə nisbətən müəyyən bir müddət ərzində ÜDM-də artım.
- Əhalinin adambaşına düşən həcmi.
- Ən əhəmiyyətli məhsul növlərinin (investisiya malları, istehlak malları və s.) istehsalının artım tempi.

İqtisadi böyümə üçün, ölkənin böyüklüyü deyil, bazarın ölçüsü və keyfiyyətləri önəmlidir. İqtisadi artım fiziki (fiziki artım) və pul baxımından (dəyər artımı) ölçülə bilər (Макконеннелл, 2009).

Birinci yanaşma milli istehsalın çoxtərəfli strukturunda daha az universaldır, buna görə də daha az uyğundur. Buna baxmayaraq, bir çox ölkədə milli istehsalın artımı, qiymətli amillərin inflyasiya kontekstində təhrif təsirinin istisna edilməsinə imkan verən strateji əhəmiyyətli məhsul növlərinin istehsal həcminə dair məlumatlar daxil olmaqla hesablanır.

Qiymət göstəricilərindən istifadə edərkən, qiymət amilinin təsirini istisna etmək lazımdır, ÜDM-nin nominal həcminə əsasən onun real həcmi hesablamaq lazımdır. İlk öncə iqtisadi göstəricinin ÜDM-in təhlilində aşkar edilmiş çatışmazlıqları göz önündə tutulmalıdır. Ümumiyyətlə, iqtisadi dinamikanın vəziyyəti, dövlətin milli istehsalının strateji məqsədlərinə nail olmaq dərəcəsini nəzərə almaqla müəyyən edilir.

Keynes nəzəriyyəsi makroiqtisadiyyatının mərkəzi problemi milli gəlir səviyyəsini və dinamikasını, onun paylanmasını müəyyən edən amillərdir. Bu amillər effektiv tələbatın formalaşması şəraitində həyata keçirilməsi baxımından tədqiq edilməkdədir. Keynes nəzəriyyəsi, istehlak və yığım komponentlərini öyrənmək, eləcə də, bu komponentlərin hərəkətini və ümumiyyətlə tələbatını müəyyən edən amilləri öyrənməyə çalışırdı. Keynes nəzəriyyəsi, milli gəlirin həcmi və dinamikasını birləşdirən istehlak və yığım hərəkəti ilə bağlı idi. İnvestisiya nə qədər böyük olarsa, istehlak miqdarının nə qədər az olacağı və gələcəkdə onun artması üçün şərtlər nə qədər böyükdürsə, yığılma və istehlak arasında münasib bir nisbət iqtisadiyyatın davamlı ziddiyyətlərindən biridir.

İqtisadi mənada əmanətlərin artırılması istehlak mallarından investisiya mallarına köçürmə deməkdir. Əmanətlərin və investisiyaların bərabərliyi davamlı iqtisadi artımın zəruri şərtlərindən biridir. Əmanət sərmayələri aşırsa, həddindən artıq ehtiyatlar yaradılır, avadanlıq tam istifadə olunmur, işsizlik artır. Digər tərəfdən, investisiya tələbi əmanətlərdən uzaqlaşarsa, onda bu, çoxsaylı istilik iqtisadiyyatına gətirib çıxarır, investisiyaların qiymət artımına səbəb olur.

İqtisadi böyümənin dinamikasında əmanət və investisiyalar arasındakı nisbət bir qədər daha mürəkkəb bir forma verir. Bu gün yatırılan əmanətlər sabah ediləcək investisiyalara çevriləcək. Beləliklə, bugünkü qənaət sabahın investisiyalarına uyğun olmalıdır. Keynesin nəzəriyyəsi bu problemə xüsusi diqqət yetirir.

Harrod və Domar modelləri Keynesyen makroiqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsinin inkişafı və kritik işlənməsi kimi yaranmışdır. Bildiyiniz kimi, Keynesin əsas vəzifəsi Böyük Depressiya dövründə yalnız yeni investisiyalar üçün deyil, hətta əsas kapitalın yenilənməsi üçün heç bir təşviq olmadıqda, inkişaf etmiş ölkələrdə kütləvi işsizliyin və istehsal gücünün xroniki yüklənməsinin səbəblərini müəyyən etmək idi. Bu səbəblə John Keynes nəzəriyyəsi tez-tez depressiya iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi adlanır.

Müharibədən sonrakı dövrdə Qərb ölkələrindəki iqtisadi vəziyyət yüksək konyunkturun başlanğıcını dəyişib, bu da elm adamlarının diqqətini iqtisadi inkişaf məsələlərinə yönəldirdi. Ancaq yeni şərtlərdə, Keynes nəzəriyyəsi tərک edilmədi, lakin digər problemləri keyfiyyətcə həll etmək üçün yaradıcı şəkildə tətbiq olundu. Bu bir bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətində bir sıra əsas məsələlərə cavab verdiyi üçün uyğun idi. Milli gəlir, əmanət və investisiya kimi iqtisadi tədbirlər əsasında Keynes iqtisadi fəaliyyət səviyyəsində dəyişiklikləri izah etmək üçün hazırlanmış bir model hazırladı. O, tənəzzül dövründə artan işsizlik, istehlak və əmanətlərin, eləcə də investisiyanın azaldığını sübut etdi (onların səviyyəsi müəssisənin müvəffəqiyyətinə güvənməsindən asılıdır və depressiya dövründə çox aşağı olduğundan, faiz dərəcələri düşsə belə, investisiya səviyyəsinin artacağını gözləmək olmaz). Buna görə, ümumi tələbi artırmaq üçün heç bir təbii maneə olmadığı şəraitdə, Keynesə görə, hökumət tələbin idarə olunması tədbirlərini istifadə edərək iqtisadiyyata müdaxilə etməlidir. Vergilərin azaldılması və ya dövlət xərclərinin artırılması ilə tələbatı artırma bilər, bu da iqtisadi fəaliyyətin canlanmasına gətirib çıxarır.

Neo-Keynesyen iqtisadi inkişaf modelləri Keynesin əsas məcmu tələbinə əsaslanır. Modelin qurucuları balanslaşdırılmış iqtisadi artımın həlledici şərti ümumi tələbatın artmasıdır düşüncəsini irəli sürdülər. Kapital qoyuluşları iqtisadi artımın əsas amili hesab olunur ki, bu, bir çoxluğun sayəsində mənfəəti genişləndirir və ya özlərinin mənfəət artımından asılıdır. Bütün digər istehsal amilləri nəzərə alınmır və modeldən çıxarılır (məşğulluğun artırılması, avadanlıqların istifadə dərəcəsi, istehsalat təşkilatının təkmilləşdirilməsi)

Domar açıq şəkildə öz modelini ənənə ilə təqib etdiyini və Keynes nəzəriyyəsinə söykəndiyini açıqca etiraf etdi, eyni zamanda iqtisadi dinamika investisiyalarının rolu ilə bağlı nəzəriyyənin inkişafına verdiyi töhfəni vurğuladı. Domarın sualı aşağıdakı şəkildəydi (Лемешевский, 2008): İntestisiyalar istehsal

gücünü artırır və əlavə gəlir yaradırsa, gəlirlərin artım tempi məhsul istehsalının artım tempinə bərabərdir ki, investisiyalar necə böyüməlidir?

1.2. Bankların təhlilində seçilən maliyyə nisbətləri

Bank təcrübəsində borcunanın kredit öhdəliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif maliyyə əmsalları istifadə olunur. Onların seçimi bankın müştərilərinin xüsusiyyətləri, maliyyə çətinlikləri üçün mümkün səbəblər və bankın kredit siyasəti ilə müəyyən edilir. Aşağıda göstərilən bank qruplarının maliyyə göstəriciləri iqtisadi məlumatlarla vaxt təmsalında təhlil edilir. Analizdə seçilmiş maliyyə əmsalları aşağıdakılardır (Llewellyn, 2009):

- ✓ Aktiv gəlirlilik
- ✓ Net faiz marjası
- ✓ Səhmdar gəlirliliyi
- ✓ Xüsusi ehtiyatlar / ümumi aktivlərdən sonra xalis faiz gəlirləri
- ✓ Digər əməliyyat xərcləri / ümumi aktivlər
- ✓ Valyuta aktivləri
- ✓ Ümumi öhdəliklər
- ✓ Xarici aktivlər.

Bankın mənfəətliliyinin əsas göstəricisindən olan aktivlərin rentabelliği dövr üzrə xalis mənfəəti ümumi aktivlərə bölməklə hesablanır. Net faiz marjası bank sistemində vasitəçilik əməliyyatları və bank sisteminin effektivliyini göstərir. Xalis faiz marjasının artması mənfəət marjlarının artımına və daha sabit bank sistemində gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, yüksək faiz marjası banklarda riskli kreditlərin əks olunması kimi qəbul edilə bilər. Bu nisbətdə dövrlər baxımından artım bank sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməməsi kimi şərh edilə bilər (Taşkın, 2011). Xalis faiz marjası xalis faiz gəlirindən xalis faiz xərci çıxılmaqla hesablanır.

Səhmdar səmərəliliyi səhmdarların banka qoyduğu kapitalın gəlirliyini göstərir. Xalis mənfəət, mənfəəti səhmlərə bölməklə hesablanmışdır.

Digər əməliyyat xərcləri / aktivlərin ümumi məlumatları, ictimai və xarici kapital banklarında bankın rentabellik göstəricilərinə təsirləri aşağıdakı hipotezdə nəzərdən keçirilir (Abbasov, Məmmədov, 2003).

H0: Digər əməliyyat xərcləri / ümumi aktivlər bankların rentabellik göstəricilərindən asılıdır

H1: Digər əməliyyat xərcləri / ümumi aktivlər bankların rentabellik göstəricilərindən asılı deyildir.

Banklar müasir dövrdə ən əhəmiyyətli maliyyə vasitəçiləridir. Onlar həm də depozitar qurumlardır. Ümumi olaraq depozitar müəssisələrə kommərsiya banklarını və kredit təşkilatlarını misal göstərmək olar.

Banklar öz vəsaitlərini fərdi əmanətçilər və təşkilatlar, maliyyə bazarları və digər maliyyə qurumları hesabına təmin edir. Bankların əsas funksiyası öz aktivlərini və öhdəliklərini idarə etməkdir. Bankların iqtisadi səmərə almaq məqsədilə istifadə etdiyi vəsait onun aktivi , borc götürdüyü vəsait isə onun öhdəliyidir.

Aktivlər= öhdəliklər + kapital .

Bu bərabərliyə əsasən biz bankların balans hesabatını formalaşdırma bilirik :

$$R(t) + L(t) + S(t) = D(t) + B(t) + C(t)$$

R- bank ehtiyatları;

L- kreditlər ;

S- qiymətli kağızlar;

D- depozitlər;

B- borclar;

C- bank kapitalı.

Müasir bank sisteminin önəmli fəaliyyətləri var ki, bunlar, investisiya yatırma, müxtəlif ödəmələr, sığortalama, depozitlərin qəbulu, onlayn bank xidmətləri, kreditləşmə və s. dir. (Hamze, 2006)

Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi bankın aktiv və öhdəliklərinin ümumi strukturunun təhlili və onların tutarlılığı, bankın xalis kapitalı, likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin mövcudluğunun təhlili zamanı verilmiş nəticələr əsasında həyata keçirilir. Son nəticələr bankın öz kapital əmsalı nisbətlərinin təhlili, aktivlərin ən riskli növləri üzrə kapitalın dərəcəsi, immobilizasiya əmsalları, çeviklik, muxtariyyət və s. nəzərə alınmaqla mümkündür (Məmmədov, 2008).

Göstəricilərin təhlili davamlılıq əmsallarının hesablanmış dəyərlərini təklif olunan dəyərlərlə müqayisə etməklə və ya bir istiqamətdə və ya digər dəyişikliklərin tendensiyalarını müəyyən etməklə həyata keçirilir. Bankın etibarlılığının qiymətləndirilməsi və onun davamlı fəaliyyətini təmin edən öhdəliklərin strukturunu qoruya bilməsi kapital nisbətində əsaslanır.

Banklar bir tərəfdən iqtisadiyyatın müvəqqəti olaraq azad pullarını cəlb edən xüsusi qurumlar kimi çıxış edirlər, digər tərəfdən müəssisələrin, təşkilatların və ictimaiyyətin bu tələb olunan vəsaitlər hesabına müxtəlif ehtiyaclarını qarşılayırlar. Bankın əsas gəlir mənbəyinin bankdakı depozitlər üzrə faizlər və kreditlər üzrə faiz arasındakı fərqdən əldə olunan gəlir olduğunu söyləyə bilərik (Məmmədov, 2008). Bundan əlavə, banklar valyuta konvertasiyası, ödəniş xidmətləri, qiymətli əşyaların saxlanması üçün bank seyflərinin icarəsi və digər əlavə xidmətlər üzrə komissiyalar qazanır.

Bank tərəfindən tələb olunan öz vəsaitlərinin həcmi onun müştərilərinin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Beləliklə, bank müştəriləri arasında böyük kredit çəkən müəssisələrin yayılması, daha çox sayda kiçik borcalara xidmət göstərən bankla müqayisədə eyni həcmli fəal əməliyyatlarla daha çox özəl kapitalın tələb edilməsini zəruri edir.

Bankının öz vəsaitlərinin həcmi onun aktiv əməliyyatlarının xüsusiyyətindən asılıdır. Bankın yüksək riskli əməliyyatları həyata keçirmək üçün yönəldilməsi nisbətən böyük miqdarda öz fondu tələb edir. Bununla yanaşı, bankın kredit portfelində minimum riskli kreditlərin yayılması bankın öz vəsaitlərinin nisbətən azaldılmasına imkan yaradır.

Banklar tərəfindən cəlb edilən vəsaitlərin tərkibi müxtəlifdir. Onların əsas növləri banklar tərəfindən müştərilərlə işləmə prosesində (sözdə depozitlər), öz borc öhdəlikləri (depozit və əmanətlər, istiqrazlar,) və digər kredit təşkilatlarından alınmış vəsaitlər ilə yığılmış vəsaitdir (Sadıqov, 2010).

Bankın maliyyə ehtiyaclarının həcmi və vaxtı borc öhdəliklərinin həcminə və müddətinə uyğun olmalıdır. Bu qayda ilə banklar istənilən vaxt iddia edilə biləcəyi üçün cari hesabdakı qalıqları kredit resursları kimi istifadə edə bilməlidir. Bankın gəlirlərinin təhlilində hər bir növün ümumi məbləğdə və ya müvafiq gəlir qrupunda nisbəti müəyyən edilir (Алькова, 2012). Gəlir maddələrinin dinamikası dördüncü dövrlər daxil olmaqla əvvəlki dövrlərlə müqayisə edilə bilər. Bankın gəlirlərinin sabit və ritmik böyüməsi onun normal fəaliyyətini və ixtisaslı idarəetməsini göstərir.

Eyni zamanda bir bankın gəlirlərini və aktivin balansının strukturunun dinamikasını təhlil edərsək, bankın bütün aktivləri ona kifayət qədər gəlir gətirməyəcəkdir. Bu, adətən gəlir əldə etməyən aktivlərə, eləcə də bank, birgə müəssisələr və qeyri-maddi aktivlər tərəfindən alınmış qiymətli kağızlar və digər iştirak hüququ kimi aktivlərə aiddir (məsələn, əllə və korrespondent hesabında olan pul, Mərkəzi Bankın ehtiyatları və öz sabit aktivləri). Bu, birgə layihələrin, əldə edilmiş qiymətli kağızların və qeyri-maddi aktivlərin keyfiyyətinin olduqca aşağıdır deməkdir .

Ticarət banklarının gəlirləri kredit əməliyyatları üzrə əməliyyatlar üzrə gəlirlilik dərəcələrinə, bank tərəfindən xidmətlərə görə ödənilən komissiya məbləğlərinə, habelə aktivlərin məbləğinə və strukturuna əsaslanır. Kredit siyasətinin

inkışafında bütün banklarda mənəfət kimi amillər nəzərə alınır. Fayda üçün kəskin ehtiyacı olan banklar, fəaliyyətlərinin maliyyə resursları həlledici olmadığı banklara nisbətən daha aqressiv bir kredit siyasətinə uygundur. Belə bir siyasət, adətən, sənaye müəssisələrinə qısamüddətli kreditlərdən daha yüksək gəlir gətirən müddətli və istehlakçı kreditlərdən uğursuz ola bilər.

1.3. Bankın gəlirinin ölçülməsində istifadə olunan üsullar

Ticarət bankının mühüm gəlir mənbəyi qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan əldə olunan gəlirdir. Bu tip gəlirlər investisiya portfelinin ölçüsü və strukturundan və müxtəlif qiymətli kağızların rentabelliyyindən asılıdır. Banklar cari likvidliyi olan qiymətli kağızlardan gəlir əldə etmək imkanlarını sistemətik olaraq müqayisə edirlər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparmaq üçün vəsaitlər likvid vəsaitlərin ödənilməsinə ehtiyac olduqdan sonra ayrılır.

Bundan əlavə, investisiya əməliyyatlarının idarə edilməsində çətinliklər qiymətli kağızlar üzrə gəlir, faiz və dividend ödənişləri və aktivlərin dəyərinin artması (mənfi ola bilər) şəklində olması ilə bağlıdır. Sabit gəlirli istiqrazlar üzrə gəlir dərəcəsi ödəmə müddətini nəzərə alaraq bir kupon dərəcəsi, cari gəlir və gəlir şəklində ifadə edilə bilər.

Kupon dərəcəsi, emitent tərəfindən ödənilən nominal dəyərdəki faizdir. Cari gəlir, kupon gəlirini bazar qiymətinə bölməklə əldə edilir. Bu göstərici daha çox, istiqrazda deyil, imtiyazlı səhmlərin gəlirlərində dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün istifadə olunur, çünki bu, ödəmə müddətinin dəyərini nəzərə almır və faizlərin uzun müddət ödənilməsinə nəzərdə tutur. Gəlir, ödəmə tarixini nəzərə alaraq sabit gəlirli investisiyaların ən uğurlu göstəricisidir.

Kreditlər üzrə faiz ödənişlərindən fərqli olaraq, qiymətli kağızların bazar qiymətində dəyişikliklərlə bağlı mənəfət və zərərlər mənəfət və zərər haqqında hesabatda müstəqil mənəfət vergisi kimi ayrılır. Bunun səbəbi gəlir və itkilərin

ayrı-ayrılıqda nəzərə alınmaması və bir qayda olaraq bankın rəhbərliyindən təsirlənməyən xarici şəraitdən asılı olmasıdır (Taşkın, 2011).

Bankın effektivliyi mənfəət, xalis gəlir əldə etmək bacarığından asılıdır. Bankın xalis mənfəət gətirmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün gəlirliliyin mütləq göstəriciləri sistemini təhlil etməklə yanaşı, rentabelliğin nisbi göstəricilərinin (gəlirli) sisteminin təhlili də istifadə olunur. Gəlir və xərcə bağlı hesabatın şaquli təhlili bankın ümumi gəlirinin əsas elementlərinin hər birinin payının dinamikasını qiymətləndirməyə imkan verir.

Mütləq gəlir dərəcələri iqtisadi təsir göstəricilərinə aid edilə bilər. Bankın səmərəliliyi bankın nəticələrini (təsirini) xərclər və ya tətbiq olunan resurslarla müqayisə etməklə ölçülür. Əldə edilmiş təsirin (gəlir) inkişaf etmiş və istismar olunan resurslarla (xərclər) müqayisə edilməsi bank fəaliyyətinin effektivliyinin bir sıra göstəricilərini müəyyən edə bilər (Болков, 2012).

Karlılıq göstəriciləri ümumilikdə bank fəaliyyətinin effektivliyini, müxtəlif fəaliyyətlərin (əməliyyat, investisiya), rentabelliğini və s. xarakterizə edir. Onlar bank fəaliyyətinin yekun nəticələrində daha tam şəkildə əks etdirir. Karlılıq göstəricilərinin iqtisadi mənası, pul vahidinə bir neçə pul vahidinin dəqiq gəlirin (mənfəətin) nə olduğunu müəyyən etməkdir: sermaye; gəlir; xərc qiyməti. (Каменецкий, 2010)

Karlılıq - bir bankın gəlirliliyi yalnız mənfəətin mütləq məbləği ilə deyil, fəaliyyətinin nisbətən rentabellik göstəriciləri, kapitalın, kredit resurslarının və aktivlərinin istifadəsi ilə də xarakterizə olunur. Ticarət bankının fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricisi aşağıdakı formulaya əsasən mənfəətin (P) bankın kapitalına (K) nisbəti ilə müəyyən edilmiş sermayənin (R_k) gəlir dərəcəsidir (Taskin, 2011):

$$R_k = \frac{P}{K} \quad (1)$$

Bundan əlavə, bankın mənfəətinin (p) bankın nizamnamə kapitalının (U_f) məbləğinə aşağıdakı formulla nisbəti nizamnamə kapitalının (R_{uf}) gəlirliliyini müəyyənləşdirilir.

$$R_{uf} = \frac{P}{U_f} \quad (2)$$

Nizamnamə kapitalının rentabelliği göstəricisi bank tərəfindən nizamnamə kapitalının istifadəsinin effektivliyini əks etdirir. Bank səhmdarı və təsisçilərinə öz sərmayə fondlarından istifadənin effektivliyi barədə məlumat verir. Bütün aktivlərin (R_A) karlılığı aşağıdakı formula üzrə mənfəətin (P) bank aktivlərinə (A) nisbəti ilə müəyyən edilir:

$$R_a = \frac{P}{A} \quad (3).$$

Bu göstəricilər bankın daxili siyasətini, heyətin peşəkarlıqlarını, aktiv və öhdəliklərin optimal strukturunu gəlir və xərclər baxımından təmin etməkdə əks etdirir. Göstəricilər bankın aktivlər üzrə ən yüksək gəlirini təmin etmək qabiliyyətini xarakterizə edir, bu da öz növbəsində aktivlərin rentabelliyinə təsir edir və bankın xərcləri minimuma endirmək və bununla da gəlirlərdəki mənfəət payını maksimum dərəcədə artırmağı bacarır.

$$R_{ob} = \frac{P_e}{R_b} \quad (4).$$

Ticarət bankının (R_{ob}) ümumi gəlirliliyinin göstəricisi bankın xalis mənfəətinin (P_E) bank xərclərinə (R_B) nisbəti ilə müəyyən edilir.

Bankın mənfəəti, bankın fəaliyyətinin maliyyə nəticəsidir ki, gəlirlərin xərclərdən artıq olması şəklindədir. Gəlirlər və xərclər yalnız bankın yekun maliyyə nəticələrinin elementləri - mənfəətdir. Ümumi (gəlir) gəliri faiz və qeyri-faiz gəlirlərinin birləşməsidir. Faiz gəlirləri yerli və xarici valyutada kreditlər, depozitlər və qiymətli kağızlar üzrə faizlər hesablanır. Qeyri-faiz gəlirləri - investisiya fəaliyyətindən, xarici valyuta əməliyyatlarından gəlir. Kumulativ (ümumi) xərclər

əməliyyatların aparılması və bankın fəaliyyətini təmin etmək üçün bankın nağd pul xərcləridir. Faiz xərcləri - manat və xarici valyutada hesablanmış və ödənilmiş faizlərdir. Qeyri-faiz xərcləri bankın fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə əlaqədar əməliyyat xərcləri, habelə digər xərclər (cərimələr, cəzalar, pul əvəzləri, əvvəlki illər üzrə ödənişlər) təşkil edir.(Hughes, 2008)

Bazar iqtisadiyyatında bank fəaliyyətinin müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsas meyar onun vəsaitlərinə nisbətən rentabelliyidir. Müasir bazar şəraitində bank rahat, müstəqil, təşəbbüskar, nəzarət və bank fəaliyyətinin və gəlirinin iqtisadi səmərəliliyinin ümumiləşdirilmiş göstəricilərinə nail olmaq üçün çalışır (Yeh,2006).

Bank səmərəliliyi bank nəticələrini xərclər və ya tətbiq olunan resurslarla müqayisə etməklə ölçülür. Təsiri qabaqcıl və ya istehlak olunan resurslarla müqayisə edərək, bank fəaliyyətinin effektivliyinin bir sıra göstəricilərini müəyyən etmək mümkündür. Karlılıq göstəriciləri ümumilikdə bank fəaliyyətinin effektivliyini, müxtəlif fəaliyyətlərin karlılığını, xərclərin bərpasını və s. xarakterizə edir (Zaim, 1995).

Bankın rentabelliyyətinin mütləq göstəricilərinin dinamikasının təhlili bütün mütləq göstəricilərdə əhəmiyyətli bir artım göstərdi, gəlirlərin artım tempi bankın xərclərini artırdı ki, bu da bankı gəlirli bir müəssisə kimi xarakterizə edir. Beləliklə, mənfəət qazanmaq kommersiya banklarının fəaliyyətinin başlıca məqsədlərindən biridir, çünki öz sermayəsini artırmaq, ehtiyat fondlarını artırmaq, kapital qoyuluşlarını maliyyələşdirmək, müəyyən edilmiş imicini, digər həyati əhəmiyyətli aktivlərin saxlanması kimi qarşıya çıxan ən vacib vəzifələrin əksəriyyətinin həlli, istismar və inkişaf şərtləri, ödənilən dividendlərin həcmnin artması, əsas mənbələrdən biri olan pul vəsaitlərinin daimi axını tələb olunur

II FƏSİL.AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİ VƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ

2.1. Azərbaycan Bank Sektoru

Azərbaycan bank sektorunun tarixi 19-cu əsrin ikinci yarısına aiddir. Eyni illərdə bir sıra özəl banklar, xarici bankların milli filialları və qarşılıqlı kredit təşkilatları fəaliyyət göstərmişdir. Çar Rusiyasına bağlı olan Azərbaycan-ın erkən dövrlərində neft sənayesinin və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün böyük miqdarda kapital tələb olundu. Sənaye və kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı və xarici investisiyaların artması bankların və maliyyə institutlarının mövcudluğunu qaçınılmaz hala gətirdi. Maliyyə qurumlarının zəifliyi müştərilərin əhəmiyyətini artırdı. 1860-1870-ci illərdə istifadəçilər tərəfindən tətbiq olunan faiz dərəcəsi Bakıda illik 36% -ə çatdı. Kənd yerlərində bu nisbət illik olaraq 60% təşkil edirdi

Aşağı qiymətli kreditlərə olan tələbatın artması Azərbaycanda maliyyə institutlarının sürətli inkişafına kömək etdi. Azərbaycanın maliyyə sistemi iki istiqamətdə inkişaf etmişdir:

- ✓ Azərbaycanda kommersiya banklarının filialları, qarşılıqlı kredit təşkilatların və lombardların yaradılması,
- ✓ Azərbaycanda filialların açılması

1900-cü illərdə banklardakı ən ümumi əməliyyat, girova qarşı kreditlər verməkdir. Ümumiyyətlə, mallar girov kimi göstərilirdi. Bu cür kreditlərin artımı iqtisadiyyatda da sürətli inkişafa gətirib çıxardı.

Maliyyə Nazirliyinə verilmiş əsas vəzifə qısa müddət ərzində birinci dünya müharibəsi dövründə pulun dövriyyədən idarə edilməsini tənzimləməkdir. Bu məqsədlə üç istiqamət tətbiq edilmişdir:

- ✓ Dövlət gəlirlərini artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün,
- ✓ Pulu və kredit dövriyyəsini nəzarətdən kənarlaşdırmaq,
- ✓ Dövlətin maliyyə hüququnun yeniləşdirilməsi.

Bundan başqa, Maliyyə Nazirliyinin kreditləşmə şöbəsi Azərbaycan Milli Bankı haqqında qanun layihəsini hazırlamış və onu 16 sentyabr 1919-cu ildə parlamentə təqdim etmiş və Milli Bank rəsmi mərasimlə açılmışdır. Azərbaycan Milli Bankının yaradılması pul və kredit siyasətinin təşkilinə böyük töhfə vermişdir. Ancaq 1920-ci il aprelin 28-də Qızıl Ordunun işğalı ilə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi müstəqilliyi sona çatdı.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının dağılmasından sonra Sovet Sosialist Respublikası SSRİ-ə qoşulmuşdu. Beləliklə Azərbaycan yeni bir dövrə girmişdir. 9 iyun 1920-ci il tarixli "Bankların dövlətləşdirilməsi haqqında" qanuna əsasən, Azərbaycanın bank sektoru SSRİ-nin bank sisteminin payına çevrilmiş və dövlət hakimiyyətinə qalmışdır. Ölkədəki özəl, xarici, kommersiya və ictimai banklar və qarşılıqlı kredit təşkilatları Azərbaycan Xalq Bankının (AXB) adı ilə birləşdi.

1986-cı ildə Qarbaçovun iqtidara gəlməsiylə SSRİ yeni bir dövrə girmiş və Qarbaçovun SSRİ-nin parçalanmasına səbəb olan Perestroyka (Yenidən qurulma) islahatı ölkənin maliyyə sistemində də təsirini göstərmişdir. 1988-ci il yanvarın 1-dən əvvəl Sovet Bankçılıq Sistemi iqtisadi funksiyalardan çox deyil, idarə ilə əlaqəli vəzifələr daşıyırdı. Bu çərçivədə bank sektoruna bağlı islahatlar aşağıdakı kimi olmuşdur

- ✓ Milli Bankın yenidən qurulması
- ✓ Xüsusi bankların yaradılması
- ✓ Ticarət banklarının yaradılması

Sovet İttifaqının kredit sistemində ilk ciddi islahatlar 1987-1988-ci illərdə həyata keçirilmişdir. İslahat nəticəsində ölkədə 5 dövlət ixtisaslaşmış bank yaradılmışdır. Aqroprombank, Promstroybank, Sberbank, Zhilsotsbank, Vneşekonombank. Bu yeni qurulan banklar, qısa müddətli kreditlərin istifadəsi, bu

kreditlərin məqsədləri üçün istifadə olunduğunu yoxlamaq və maliyyə sənədlərinin yoxlanması kimi vəzifələrə malik idi.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi üçün "Aqroprombank " yaradılmışdır

Promstroybank ümumilikdə sənaye və tikinti sektorlarının inkişafı üçün, investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilmişdir.

Sberbank vətəndaşların depozitlərini, fərdi depozitləri yığmaq və onları iqtisadiyyata gətirmək üçün quruldu.

Zhilsotsbank yaşayış, infrastruktur və bənzəri bələdiyyə xidmətlərinin maliyyələşdirilməsindən məsuldur.

Vneşekonombank valyuta əməliyyatları təşkil etmək, valyuta əməliyyatları aparmaq və beynəlxalq maliyyə qurumları ilə kredit, o cümlədən beynəlxalq məsələlər üzrə əməkdaşlığı təşkil etmək məqsədilə yaradılıb. Bir çox qərb şirkətləri və bankları bu bankla müxbir əlaqələrə malik idi.

1991-ci ildə onlar Qsobankın təsdiqi və yoxlamasına tabe olan Azərbaycanın kommersion banklarında fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bu sahədə ən əhəmiyyətli banklar Azbank və İlkbank banklarıdır. Bu banklar da xarici valyuta əməliyyatları aparmaq hüququna malik olmuşdurlar.

SSRİ dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatı SSRİ iqtisadiyyatının bir hissəsi olduğundan Azərbaycan iqtisadiyyatının təşkili və fəaliyyət mexanizmi SSRİ-nin iqtisadi strategiyasına uyğun olaraq formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan iqtisadiyyatının ixtisaslaşması SSRİ-nin ehtiyaclarına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Bu struktur çərçivəsində, ölkədən çıxarıldıqdan və işləndikdən sonra bəzi mənbələr Azərbaycana qaytarıldı. Bu quruluş müstəqilliyin elan olunduğundan bu günün ən mühüm iqtisadi problemi kimi gündəmədir.

Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi göstəriciləri:

Milli gəlir. Müstəqilliyin ilk dövründə müasir vergi siyasətinin olmaması, xarici ticarətdə məhdudiyyətlər, milli gəlirlərin aşağı olması və müharibədən sonrakı problemlər səbəbindən milli gəlirin artımında ciddi azalma olmuşdur.

Aşağıdakı cədvələ nəzər yetirdiyimizdə 2010-2014-cü illərdə mütəmadi olaraq artımların olduğunu görmək mümkündür. Belə ki Milli Gəlir 2010-cu ildə 399222 min manat ikən 2014-cü ildə 573222 min manat olsa da, 2015-ci ildə 52794 min manata geriləmişdir. Ancaq 2015-ci ildən sonra Milli Gəlirdə olan artışlar davam etmişdir.

Cədvəl. 1 Azərbaycan Respublikası Milli Gəlir nəticələri.

	Cəmi	Adambaşına
2010	39922,2	4468,4
2011	48519,1	5359,4
2012	51644,7	5628,4
2013	55288,4	5947
2014	57322,4	6088,3
2015	52641,2	5524,2
2016	56794,0	5892,8
2017	67439,5	6928,1

Mənbə: ARDSK, 2019 .

İnflyasiya

Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində inflyasiyanın olması üçün bir çox səbəblər var idi. Bu səbəbləri ümumiyyətlə aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- ✓ Bütçə kəsri,
- ✓ İstehsal olmadığı halda davamlı olaraq bazara pul buraxılması,
- ✓ SSRİ-də struktur çatışmazlığı
- ✓ Siyasi qeyri-sabitlik və milli iqtisadiyyatın zəif yönəldilməsi,
- ✓ SSRİ dağıldıqdan sonra ölkələr arasında ayrışmaların yaranması.
- ✓ Məşğulluq

Müstəqilliyin ilk illərində ölkə iqtisadiyyatında keçid və durğunluq səbəbiylə işləyə bilən vətəndaşların əksəriyyəti işsiz qalmışdır. Ermənistan tərəfindən

Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğalı nəticəsində 1 milyona yaxın insan miqrasiyası məşğulluq probleminin artırılması üçün mühüm amillərdən biri olmuşdur. İşsizlərin böyük əksəriyyəti Rusiya, Türkiyə, İran kimi qonşu ölkələrə yönəlmişdir. Bu insanların əksəriyyəti gənc idi.

Bu gün dövlət, işsizlik problemini həll etmək üçün bəzi tənzimləmələr edir. Bir tərəfdən, yeni iş yerlərinin açılması, müvafiq bazar sisteminin yaradılması (əmək bazarı, peşə mübadiləsi kursları və s.) İşsizlərin sosial müdafiəsi üçün tədbirlər görür.

Məşğulluq sahəsində siyasi hakimiyyətin, ilk növbədə, uzunmüddətli iqtisadi inkişafa nail olmaq baxımından insan kapitalının inkişafı ilə bağlı Azərbaycan iqtisadiyyatına dair fəaliyyət planları hazırladığı görülür.

"Yoxsulluğun azaldılması və Davamlı İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı "2008-2015-ci illəri əhatə edir, əmək bazarı tənzimləmələri də tətbiq olunur. 2008-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin fərmanı ilə qüvvəyə minmiş dövlət proqramı bəzi strateji hədəflərə və ölçülmüş göstəricilərə nail olmaq məqsədi daşıyırdı. Bu dövlət proqramı çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyət planı nəticəsində 2008-ci ildə 123 min yeni iş yeri yaradılmış, bunun 89,6 min nəfəri (73%) tam zamanlı biznes imkanları olmuşdur.

Dövlət büdcəsi.

Sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində vergi sistemində islahatlar dövlət büdcəsində gəlirlərin davamlı artmasına və 1995-ci ildən 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər yüksək büdcə kəsirinin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır.

Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi, 2000-ci ildən 2010-cu ilə qədər Azərbaycanın dövlət büdcəsi təhlil edildikdə, 2006, 2008 və 2010-cu illərdə büdcə kəsiri müşahidə olunmuşdur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ən vacib hissəsi vergilərdir (ƏDV, gömrük vergisi, torpaq vergisi), xərclərin bölməsinin ən vacib hissəsi sosial təhlükəsizlik və müdafiə xərcləri.

Cədvəl. 2 AR Dövlət Büdcəsi

	Büdcə Gəlirləri	Büdcə Xərcləri
2000	715,50	763,80
2001	783,80	806,60
2002	910,20	931,70
2003	1.225,50	1.234,00
2004	1.481,20	1.501,00
2005	2.055,20	2.140,70
2006	3.881,20	3.789,70
2007	6.006,60	6.059,50
2008	10.762,00	10.680,00
2009	10.325,90	10.567,90
2010	9.292,00	8.421,00

Mənbə: ARDSK, 2019 .

Xarici ticarət

Siyasi və iqtisadi cəhətdən, Sektorun mərkəzi hakimiyyət orqanlarına birləşdirilmiş bütün müraciətləri istehsaldan istehsal və xarici ticarət sahələrinə qədər, mərkəz tərəfindən yönəldilmişdir. Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra yerli və xarici ticarəti digər sahələrdə olduğu kimi öz strategiyalarını da həyata keçirmişdir. Bu strategiyalar çərçivəsində, xarici ticarətin yenidən qurulması və xarici bazarlarda səmərəliliyin artırılması ilə bağlı qaydalar üç əsasdadır:

- ✓ Yeni idarəetmə sisteminin inkişafı,
- ✓ Hüquqi infrastrukturun yaradılması,
- ✓ Xarici ticarət həcmının artması.

Azərbaycanın xarici ticarət dövrü 1992-ci ildən günümüzdə qədər dəyişmişdir. 1997-ci ildə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə xarici ticarət həcmi 12% -dək artıb, bu ticarətdə ixracın 4% -i İtaliya, 3,3% -i İsveçrə, Yunanıstana isə 1,8% -dir.

2010-cu ildə Azərbaycan təxminən 150 dövlətlə ticarət əlaqələri qurdu. Xarici ticarətin 12% -i Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) üzv dövlətləri və digər ölkələrlə müqayisədə 88% təşkil etmişdir. Azərbaycan xarici ticarətinin %68 İtaliya, Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ), Fransa, Rusiya, İsrail, İngiltərə, Türkiyə, Ukrayna, Gürcüstan və Çin ilə aparılır.

2.2. Azərbaycan bank sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Bank sistemi- dövlətin maliyyə sisteminin ən mühüm elementi sayılır. Günümüzdə banklar aktivlərinin ,həmçinin kapitalının həcminə görə başqa maliyyə vasitəçilərini üstələyir.

Bank sektorunun əsas inkişafı bankın bütün sahələrində bazar aktyorları arasında daha güclü rəqabət və müştərilərə təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyətinin və etibarlılığının daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Azərbaycanın bank sisteminin inkişafı XIX əsrin ikinci yarısından başlasa da, bank sisteminin hüquqi quruculuğu 1991-ci oktyabr ayının 18-də dövlət müstəqilliyinin qazanılmasından dərhal sonra başlamışdır. 1992-ci ildə “AR-da banklar və bank fəaliyyəti barəsində” və “AR-nın Milli Bankı” qanunlarının qəbul edilməsi ilə bank sisteminin hüquqi-normativ bazasının təməli qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sektoru banklar, mikromaliyyə təşkilatları və kiçik kredit ittifaqları, sığorta şirkətləri və bir neçə lizinq şirkətlərindən ibarətdir (Avropa Birliyi Komissiyası, 2005). Bank sistemi isə Azərbaycan Respublikasında maliyyə sisteminin ən mühüm elementidir.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan müstəqil ölkə oldu. SSRİ Dövlət Bankı da məhv edildi. Keçmiş Sovet İttifaqı ölkələri, xüsusən də Azərbaycan üçün keçid dövrünün ilk on ilində maliyyə və bank sektorunda güclü irəliləyiş olmuşdur. Özəlləşdirmə, dövlət banklarının məhdudlaşdırılması, yeni yerli və xarici maliyyə qurumlarının yaranması və inkişafı, hüquqi, nəzarət və tənzimləyici çərçivədə əhəmiyyətli nailiyyətlər olmuşdur. 1991-ci il mayın 25-də Azərbaycan öz bank sistemini yaratdı və öz milli valyutasını ilk banknotlarını,yəni, Manatı (AZM) dövriyyəyə buraxdı. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sistemlərin dəyişdirilməsinə ehtiyac

duydu. Təəssüf ki, Dağlıq Qarabağ və həmin dövrdə formalaşmış hökumət üzərində Ermənistan Respublikası ilə uzun müddət davam edən hərbi münaqişə ölkəyə təsir etdi və Azərbaycan iqtisadi böhranlar yaşamağa başladı.

Bu qanunlara əlavə olaraq 1996-cı ilin iyununda "Mərkəzi Bank haqqında Qanun" və "Banklar və Banklar barəsində Qanun" Milli Məclis tərəfindən təsdiqlənmişdir. (ARMB-nin illik hesabatı, 2007)

Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyində deyilir :

“Bank – hüquqi və fiziki şəxslərdən depozitlərin yaxud başqa geri qaytarılan vəsaitlərin cəlb olunması, öz hesabına kreditlərin verilməsini, o cümlədən alıucuların tapşırığı ilə hesablaşma-kassa və köçürmə prosedurlarını ümumi halda icra edən hüquqi şəxsdir” .

"Banklar haqqında Qanun" Azərbaycan Respublikasında bank sisteminin fəaliyyətini idarə edir. qanuna uyğun olaraq, hazırda respublikamızda inkişaf etmiş, bazar prinsiplərinə əsaslanmış iki pilləli bank sistemi fəaliyyət göstərir. Birinci pillədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı , ikinci pillədə isə komməriya bankları və digər bankolmayan kredit təşkilatları yer alır. Mərkəzi Bank ölkədə mövcud olan bütün bankların fəaliyyətini tənzimləmək səlahiyyətinə malikdir. komməriya banklarından fərqli olaraq, o birbaşa müştərilərə xidmət etmir. Kredit təşkilatları xarici bank və bankolmayan təşkilatların yerli filialıdır.

AR-da bank sisteminin tərəqqi mərhələsini üç hissəyə bölmək mümkündür;

1. 1990-1992-ci illər ərzində Mərkəzi Bank (o dövrdə Milli Bank) sisteminin yaradılması,

2. 1992-1994-cü illər ərzində dəyişkən və eyni zamanda hiper infilyasiya olan bir şəraitdə bank sisteminin tərəqqisi,

3. 1994-cü ildən sonrakı makroiqtisadi dəyişməzliyin əldə olunduğu şəraitində bank sisteminin tərəqqi etməyə başladığı mərhələ.

1991-ci ildən sonra ölkədə mövcud olan banklarda beynəlxalq mühasibat sistemi yaranmağa başlamışdır. AR-da maliyyə bazarının vasitəçiləri və bank xidmətləri yaxşı inkişaf etməmişdi. Xarici banklarla mübarizə aparmaq üçün yerli investisiyalı banklar, xidmət və keyfiyyətini artırmağa çalışmışlar. AR-da bankların sayının artımı 1995-ci ilədək davam etmişdir. 1996-cı ildən sonra onların sayında azalma başlamışdır. Əsasən azadlığın başlanğıc dövrlərində bankların ilkin kapitallarının az olması bankların sayının artmasına imkan yaratmışdır. Daha sonra yaşanan bank iflasları ilə yanaşı MB-ın ilkin kapitalın miqdarını yavaş-yavaş artırmağa başlaması bankların da sayının mərhələli olaraq azalması ilə nəticələnmişdir.

1997-ci ildə edilən yeniliklərlə banklar üçün ilkin capital 800.000 dollar olaraq təyin edilmişdir. Nəticədə mövcud kiçik banklar öz fəaliyyətlərini dayandırmışdılar. 1 yanvar 2000-ci il tarixində bank sisteminin möhkəmləndirilməsi üçün bankların minimum kapitallarının 2 milyon dollara, yeni qurulan bankların ilkin kapitallarının isə 5 milyon dollaradək artırılmasına qərar verilmişdir. 2002-ci ilin iyul ayında isə bankların nizamnamə kapitalı 2.5 milyon dollara yüksəldilmişdir. Bunun nəticəsində də bəzi kommersiya banklarının birləşməsi, bəzi bankların isə öz fəaliyyətlərini dayandırmaları daha əvvəl olduqca çox olan bank sayını nisbətən azaltmışdır. 2002-ci ildə nizamnamə kapitalını 2.5 milyon dollara qaldırmayan 8 bankın lisenziyası geri alınmışdır. 2003-cü ildə də bankların nizamnamə kapitallarını artırma prosesi davam etmişdir. MB özəl bankların nizamnamə kapitalını 2.5 milyon dollardan 3 milyon dollara qədər artırmağa qərar vermişdir. Bu isə yaxın keçmişdə olduğu kimi lazımi nizamnamə kapitalına sahib olmayan bankların bağlanmasına səbəb olmuşdur.

1995-ci ilin sonunda 180 bank var idi və onlardan 4-ü dövlət bankı idi. Cədvəl 3-dən də görüldüyü kimi dövlət bankları aktivlərin çox böyük bir hissəsini – 80.2 faizini təşkil edirdilər.

Cədvəl.3 1995ci ildə bankların statistikasısı (faizlə)

	Aktivlər	Kreditlər	Depozitlər	Ödənilmiş kapital	Filiallar	İşəgötürmə
Dörd dövlət bankı	80.2	83.1	82.2	23.4	67.0	69.9
Top 20 özəl bank	10.2	6.7	11.4	41.5	7.0	6.9
Bankların qalan hissəsi	9.6	10.2	11.4	35.1	26.0	23.2
Cəmi	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Mənbə: DB, 2019. Azərbaycan Maliyyə Sektorunun Təhlili.

Bank sisteminin institusional inkişafını təmin etmək səyləri 2008-ci ildə də davam etdi. Prezidentin 2005-ci il 1 mart tarixli Fərmanı ilə "Azərbaycan Beynəlxalq Bankı" və "Kapital Bank" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti özəlləşdirilməsi gerçəkləşdi. Kapital Bank 2008-ci ildə tamamilə özəlləşdirilib (ARMB, 2008).

2008-ci ilin sonunda Azərbaycan Milli Bankının lisenziyası əsasında 46 bank fəaliyyət göstərirdi. 2008-ci ilin sonunda yalnız 1 dövlət bankı var idi. Azərbaycanın bank sistemi tamamilə özəlləşdirilirdi. Orta ölçülü bankların rolunun artması 2008-ci ildə maliyyə və bank sisteminin inkişafında əsas tendensiyadır. Belə bankların ümumi bank aktivlərində payı 21-dən 23,7% -ə, depozitlərin payı isə 22,9% -dən 26.5%-ə yüksəlmişdir. Böyük bankların ümumi bank aktivlərində payı isə 62,7% -ə bərabər idi. Maliyyə böhranına baxmayaraq, sahibkarlardan və yeni sərmayəçilərdən əlavə ineksiyalarla maliyyələşdirilən Azərbaycan bank sistemində xarici investisiyalar 57% artaraq 159 milyard manat artmışdır. (ARMB, 2008)

2010-cu ildə isə Azərbaycanda bankların aktivlərinin cəmi 13290,81 milyon manat təşkil edirdi. Ölkənin bank sistemində təmərküzləşmə səviyyəsi 60,7 -ə bərabər olmuşdur. Yəni, 5 bankın (Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Kapital Bank, bank Standart, Xalq bank və Paşa Bank) aktivləri cəmi bütün bankların aktivlərinin 60,7%-ni təşkil edirdi.

2012-ci ildə bankların ilkin kapitalının tutumu 50 milyon manata qədər artırılmışdır. Bank sahəsində ilkin kapitalın artırılması isitqamətində verilən

qərarların vasitəsilə 2001-ci ildən başlayaraq 50 bank işibi dayandırmışdır. Beləliklə, 1990-cı ildə kredit qurumlarında 204 bank aktiv idisə, bu say 2001-ci ilin əvvəlində 59, 2013- cü ilin əvvəllərində isə 42 olmuşdur. Bu bankların 2-si dövlət, 40-ı isə özəl banklar olmuşdur. Həyata keçirilən sərt pul siyasətinin bankların sayının azalmasına böyük təsir göstərdiyini də qeyd etmək lazımdır. 2013-cü ilin axırında bankların nizamnamə kapitallarının ümumi həcmi keçən ilə nisbətən 41.3 % artaraq 17 milyard manat olmuşdur.

Respublikada mövcud bank sistemində baş verən bütün dəyişiklikləri bu cür sistemləşdirmək mümkündür:

- Bank sistemində həyata keçirilən islahatlar kommersiya və dövlət banklarının hüquqlarını və öhdəliyini bir qədər də artırmış və onların tənzimləmə mexanizmini gücləndirmişdir;

- Əhalinin və müxtəlif strukturların sahib olduqları azad pul vəsaitlərinin banklar tərəfindən səfərbər olunmasında çevriliş olmuş və ciddi təminat meydana gəlmişdir;

- Pul tədavülünün düzgün bir şəkildə tənzimlənməsində bankların vəzifəsi və idarəetmə funksiyaları çoxalmışdır;

- AR-da başqa respublika bankları ilə rəqabət aparmaq gücünə malik mü.tərəf bankların yaradılmasına üstünlük verilmişdir

- Bankların yeni fəaliyyət növləri ilə maraqlanmaq, sənələrlə əməliyyatlar həyata keçirmək imkanları artmışdır. Başqa sözlə desək, banklar öz fəaliyyət prosesində bankın dəyərli resurslarının tərkibinə pul vəsaitləri, maddi- əmtəə qiymətlərlə yanaşı qiymətli kağızları da daxil etmişdir;

- Respublikada qiymətli kağızlar bazarının təşkil olunmasında bütün növ bankların iştirakı aktivləşmiş və bu sahədə alman modelinə daha çox üstünlük verilmişdir və s.

Azərbaycanda qurulan Türk banklarıyla yanaşı bəzi xarici bankların şöbələri də fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda xarici sərmayəli bank həm 100% xarici sərmayə, həm də müştərək olaraq qurula bilər. Banklarda xarici sərmayənin payı 30% ilə məhduddur. Xarici bankların sektordakı payı bir çox ölkə ilə müqayisə edildikdə bu nisbətənin yüksək olduğu görülür. Yerli bankların öz sərmayələrinin zəif olması isə, xarici banklarla rəqabətdə zəif olmalarına səbəb olur. Bundan əlavə yerli və xarici banklar qurmuş olduqları “müxbir” bank əlaqələri ilə dünyanın bir çox ölkəsinə dair maddi əməliyyatları yerinə yetirirlər.

Cədvəl. 4 Azərbaycanda bank və ATM-lərin nəticələri.

	2018	2017	2016
Bankların sayı	30	30	32
Dövlət bankları	2	2	2
Özəl banklar	28	28	30
Xarici kapitallı banklar	15	15	15
Xarici bankların yerli filialları	2	2	2
İlin əvvəlindən lisenziya alan bankların sayı	0	0	0
İlin əvvəlindən lisenziyası ləğv edilmiş bankların sayı	0	2	6
Bankların filiallarının sayı	508	509	569
Bankların şöbələrinin sayı	130	142	131
ATM-lərin sayı	2502	2431	2461

Mənbə: ARMB, 2019

Azərbaycanda devalvasiya

AR-nın daxili valyutası hesab edilən manat 1992-ci ildə tədavülə buraxılıb. Lakin 1994-cü il yanvar ayının 1-dən manat ölkəmizdə tək ödəniş vasitəsi sayıldı. 1994-cü ildə AR-da inflyasiya olmuş və bununla manat 17 dəfə dəyər itirmişdir. Bir sözlə, 1994-1995-ci illər AR manatının ən çətin dövrləri hesab edilir. 1994-cü ildə 1 dollar təqribən 678 AZN təşkil edirdisə, 1995-ci ildə bu nisbət sürətlə artım göstərərək 4413 manat olurdu və bu halda, dəyərsi olduğu üçün bütün qəpiklər və 1, 5, 10 AZN-lıq əskinaslar yavaş-yavaş dövriyyədən çıxarıldı.

Milli Bank 1996-cı ildə 50 min manatlıq əskina tədavülə buraxdı. Elə bu illər ərzində manatın bərpa edilməsi üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilsə də, bu elə də effektiv olmadı. Ancaq dünya bazarlarında neftin dəyərinin 1 barelə görə 10 dollardan aşağı düşməsi və 1998-ci ildə Rusiyanın defolt elan etməsi AR iqtisadiyyatına kəskin şəkildə təsir göstərdi. Belə olduqda hökumət manatın kursunu dollar qarşısında sabit saxlamağı bacarmadı. 1999-cu il iyul ayının 8-də Milli Bank manatın məzənnəsini 6,8 % aşağı saldı. Beləliklə, 1 dollar yenə 4155 manat təşkil etdi. 1999-cu ildən 2006-cı il yanvar ayının 1-nə qədər, başqa sözlə desək, manatın denominasiya edildiyi vaxta qədər manat dollar qarşısında stabil olaraq ucuzlaşdı. Bu ucuzlaşma 6 il ərzində 20 faizi ötüb keçdi. 2005-ci ilin fevral ayında dollarla manatın nisbəti 1:4918 təşkil edirdi. 2006-cı il yanvar ayının 1-dən AMB manatın 1:5000 nisbəti ilə denominasiyasını təşkil etdi. Köhnə əskinaslar 1 il içərisində dövriyyədən tədric olundu, yeni dizaynı və istifadə müddəti çox olan manatlar istifadəyə verildi.

2015-ci il fevral ayının 21-nə kimi manat dollar və avro qarşısında stabil kursu ilə fərqlənirdi. 2015-ci il fevral ayının 21-nə kimi 1 manat 0,78 dollar olsa da, həmin gün Mərkəzi Bankın qəbul etdiyi qərar ilə manat devalvasiya olundu və qiyməti 34% aşağı düşdükdən sonra 1 dollar 1,05 manata bərabər oldu. Bu, 1994-1995 və 1999-cu illərdəki anidən ucuzlaşmalar olduqdan sonra manatın üçüncü ən böyük ucuzlaşmasıydı. Ancaq bu hadisə daxili valyutanın axıncı devalvasiyası olmadı.

Dördüncü devalvasiya da oldu. Belə ki, 2015-ci il iyulun sonlarından başlayaraq dünya satış mərkəzində neftin dəyərinin intensiv olaraq azalması valyuta bazarına və məzənnəyə təzyiqli bir daha artırdı. Bununla da Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti 2015-ci il 21 dekabrda manatın “üzən məzənnə” rejiminə keçilməsi haqda qərar verdi. Əsas məqsəd kimi son dövrlərdə dünya satış mərkəzlərində cərəyan edən iqtisadi təlatümlər fonunda ixracın stimullaşdırılması, , tədiyə

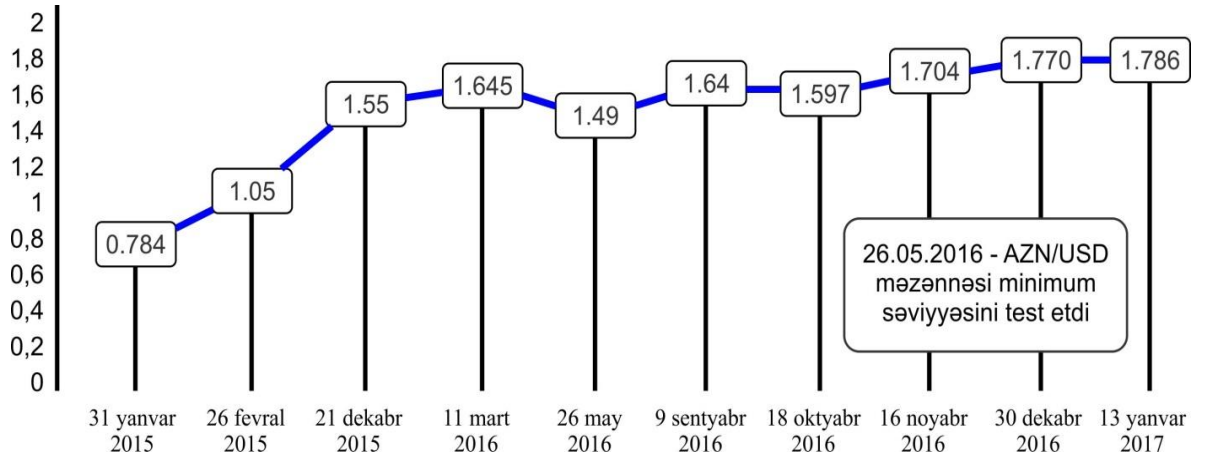
balansının və ölkənin dövlətlərarası ödəmə bacarığının strateji dayanıqlılığını təmin olunması müəyyən edilmişdir. Qeyri-neft sahəsində iqtisadi yüksəliş maliyyə dəstəyini artırmaq, kredit faizlərinin aşağı düşməsinə intensivləşdirməklə investisiyalara təkan vermək, xırda və orta biznesin maliyyələşməsinin və əhəlinin ipoteka kreditləşməsinin dəyərinin yüksəlməsinə monetar şərait yaratmaq üçün MB-in İdarə Heyəti 2015-ci il iyul ayının 13-dən uçot dərəcəsinin 3,4%-dən 3%-ə endirilməsi haqda qərar vermişdir. Bu qərar manatın bundan sonrakı devalvasiyası idi. 2015-ci il 21 dekabrda sonra 1 dollar 1,55 manat təşkil.

Manat üçün ən gözəl dövr 2006-2014-cü illər hesab olunur. Denominasiyaya kimi 100 ABŞ dolları ilk növbədə 450 000 manata (90 AZN), daha sonra isə 385 000 manata (77 AZN) dəyişilirdi. Hazırkı pula görə az olsa belə o dövr üçün daha böyük məbləğdə pul hesab edilirdi. Qrafikdən göründüyü kimi, “manat” 2016-cı ilin 4 ayı ərzində möhkəmlənmə, 8 ayı ərzində isə dəyərsizləşmə dinamikası nümayiş etdirib. Beləliklə valyuta bazarlarında 5 mühüm dönüş anı olub. Məzənnə dinamikasında müşahidə edilən trend davamlılığı, bir çox hallarda valyuta bazarı iştirakçılarının böyük əksəriyyətinin birtərəfli mövqe - “alış” və ya “satış” seçməsinə səbəb olub.

Son 10 il ərzində AR dünya miqyasında iqtisadi yüksəlişə görə ön cərgələrdə mövqe tutmuşdur. Müvəffəqiyyətli bir şəkildə tətbiq olunan neft strategiyası əsasında qazanılmış gəlirlər hesabına infrastruktur müasirləşdirilmiş, qeyri-neft iqtisadiyyatı tərəqqi etdirilmiş, sosial rifah təmin edilmiş, dövlətin balansında olan aktivlər çoxalmış və ÜDM-in həcmi ötür keçən səviyyədə strateji valyuta ehtiyatları ərsəyə gətirilmişdir. 2014-cü ildən etibarən neft qiymətlərinin aşağı düşməsi və ticarət tərəfdaşı olan ölkələrində iqtisadi böhran hesabına ölkə daxilində iqtisadi yüksəliş tempinin yavaşlaması, tədiyə balansı və qeyri-neft büdcə kəsiri, institusional və struktur çağırışlar, bank- maliyyə sahəsində gedən proseslər istiqamətində AR-da yeni iqtisadi tərəqqi yanaşmasına keçid zərurəti ortaya

çıxmışdır : 1)2016-cı il, may ayının axırına ,2)ARDNF-in 33.6 milyard ehtiyatları daxil deyil ,3)Maliyyə Nazirliyinin İlin sonuna hesablamaları .

Qrafik. 1 AZN-USD məzənnəsi

Mənbə: ARMB, 2017.

Geridə qoyduğumuz illər ərzində neftin qiymətləri azalmış və qiymətlərdə volatillik isə artım göstərmişdir: 2008-ci ildə neftin bir bareli 150 ABŞ dolları olsa da, 2016-cı ildə 30 ABŞ dollarından da az olmuşdur. Neft qiymətlərindəki belə global azalmanın AR iqtisadiyyatına da göstərdiyi təsiri çox böyük olmuşdur. Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi informasiyalara əsasən, 2010–2014-cü illər ərzində iqtisadi yüksəliş tempi yavaşlayaraq ildə təqribən 2,7 % təşkil etmişdir. 2015-ci ildə ixracın tutumu və dövlət gəlirlərinin aşağı düşməsi işsizliyin bundan əvvəlki ilə nisbətən 2 % artmasına imkan vermişdir.

2.3. Bank gəlirinə təsir göstərən amillər

Bank sisteminin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsiri olan ölkənin makroiqtisadi mühiti iqtisadi aktivlik, qiymət və makroiqtisadi sabitliyin qorunması ilə xarakterizə olunur. 2013-cü il ərzində ÜDM real şəkildə ifadədə 5.8% artaraq 57.7 mlrd. manat təşkil etmişdir . ÜDM-in yüksəlişi əsasən qeyri- neft sahəsindəki interaktivlik nəticəsində olmuşdur. Mərkəzi Bankın qiymətləndirmələrinə əsasən daxili tələbin çox olması mühitində qeyri-neft sahəsi üzrə ümumi buraxılış kəsiri 2013-cü il

ərzində müsbət zonada qalmışdır. 2013-cü ildə bank sisteminin tərəqqi trendi sabit saxlanılmış, bankların dövlət iqtisadiyyat sahəsində rolunu müəyyən edən bir çox makro göstəricilərin pozitiv dinamikası yenə də davam etmişdir. 2013-cü ildə bank sistemində xalis mənfəət (əlan olunmuş dividendlərdən sonra) 267.6 mln. manat təşkil etmişdir. Bankların gəlirlilik göstəricilərində də pozitiv trend nəzərə çarpmışdır. Nəticədə, ROA ilə ərzində 0.7 f.b. artaraq 1.5%, ROE isə 4.7 f.b. artaraq 11.7% olmuşdur . Bu əsasən aktiv kredit siyasətinin davam etməsi və bank aktivlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşması ilə izah oluna bilər.

2014-cü il ərzində bank sisteminin tərəqqi trendi sabit saxlanılmış, bankların dövlət iqtisadiyyat sahəsində rolunu müəyyən edən bir çox makro göstəricilərin pozitiv dinamikası yenə də davam etmişdir. Bank sektorunun maliyyə vasitəçiliyini müəyyən edən göstərici hesab edilən aktivlərin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti il boyu 8 f.b. yüksələrək 76% olmuşdur. Aktivlərin uzunmüddətli dinamikası bank sahəsinin intensiv artım fazasının daha təmkinli artımla əvəz edilməsini göstərir. Bank sektorunun inkişaf sürətinin iqtisadiyyatın inkişaf sürəti ilə uyğunlaşması, bank ekspansiyasının stabilləşməsi AMB-ın bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlərin nəticəsi kimi qəbul edilir. Əhalinin ayrı-ayrı bank xidmətlərindən yararlanması səviyyəsi yüksəlmişdir. Əhalinin əmanətlərinin yüksəliş dinamikası dayanmamış, qeyri-neft sahəsinin gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 20.8%-ə təşkil etmişdir. 2014-cü ilin yekun nəticəsi kimi bank sahəsində xalis mənfəət 370.4 mln. manat olmuşdur ki, bu da ötən ilin uyğun dövrü ilə müqayisə etdikdə orta hesabla 38% artıqdır. 2011-2014-cü illərdə mənfəətlə fəaliyyət göstərən bankların sayı və mənfəətin bank sahəsində payı davamlı olaraq artmışdır. Nəticədə, bu dövr içində mənfəətdən istifadə edən bankların sayı 30-dan 35-ə, onların bank sahəsində payı isə 46 %-dən 95 %-dək yüksəlmişdir. 2011-2014-cü illərdə ziyanə işləyən bankların ümumi olaraq gördüyü ziyanın isə həlledici şəkildə azalmış və cəmi 4.78 mln. manat təşkil etmişdir. Bankların gəlirlilik göstəricilərində də pozitiv dinamika nəzərə çarpmışdır. Nəticədə,

ROA 2014-cü ildə 0.2 f.b. yüksələrək 1.8 %, ROE isə 0.1 f.b. aşağı düşərək 11.5 % təşkil etmişdir . Bank qrupları isə, sistem əhəmiyyətli banklarda ROE və ROA 2013-cü ilin hər hansı bir uyğun dövrü ilə nisbətdə 0.5 f.b. və 3.1 f.b. artım göstərmiş və uyğun olaraq 2.7 % və 22.0% olmuşdur. Başqa bankların gəlir qazanmaq göstəricilərinin dinamikasında çox az miqdarda azalma nəzərə çarpmışdır: 2013-cü ilin hər hansı bir uyğun dövrü ilə nisbətdə bu banklarda aktivlərin gəlirliliyi 0.3 f.b. azalaraq 1.3 %, kapitalın gəlirliliyi isə 1.2 f.b. azalaraq 4.6% təşkil etmişdir. Mənfəət və rentabellik 2014-cü ildə pozitiv olmasına baxmayaraq mənfəətin yüksəliş tempi keçən il ərzində aşağı düşmüşdür. Nəticədə, bir yandan iqtisadi fəallığın sıçrayışlı artım fazasından dəyişməz artım dövrünə keçməsi, digər yandan isə AMB tərəfindən aktivlərin sinifləndirilməsi və ehtiyatlanma tələblərinin ciddiləşdirilməsi, nəzarətin daha da yaxşı olması bankların qeyri-faiz gəlirlərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi və dəyən ziyanın müəyyən qisminin ödənilməsi üzrə ehtiyatların çoxalmasına təkan vermişdir.

Cədvəl. 5 Azərbaycan Respublikası makroiqtisadi göstəricilər

İl	ÜDM			Qeyri-neft ÜDM	
	Cəmi,mln. Manat	Artım tempi, %	ÜDM deflyatoru	Cəmi,mln. Manat	Artım tempi, %
2013	58182.0	105.8	99.6	29982.8	109.9
2014	59014.1	102.8	98.7	33038.2	106.9
2015	54380.0	101.1	91.1	34500.9	101.1
2016	60425.2	96.9	114.7	35951.2	95.6
2017	70135.1	100.1	116.0	40012.3	102.7

Mənbə: ARDSK nəşrləri, 2019.

Azərbaycan xalqı inflyasiya məfhumu ilə 1990-cı illərin əvvəllərində tanış olmuşdur. İttifaq ölkələri arasında iqtisadi müstəqilliyin mövcud olduğu SSRİ- nin dağılmasından sonra şirkətlərin fəaliyyətlərinin dayanması, ümumi təklifin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına və nəticədə inflyasiyanın yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatda keçid dövrü yaşayan Azərbaycanda inflyasiya struktur

xarakter daşıyır.İqtisadiyyatda ümumi təklif lə ümumi tələb arasındakı balansın inkişafın dinamik dövrü ərzində əldə edilməsi asan deyil.

2015-ci ildə əvvəlki illərlə müqayisədə bir qədər yüksəlsə də, ümumilikdə inflyasiya məqbul səviyyədə qorunmuşdur. 2016-cı ildə orta illik inflyasiya 4% olmuşdur ki, nəticədə bu son 10 ilin orta göstəricisi ilə müqayisədə 3.5 faiz bəndi aşağıdır.

AMB 2015-ci ilin axırında açıqladığı çevik məzənnə rejiminin tətbiq edilməsini 2016-cı ildə də sürdürməklə daxili valyutanın məzənnəsinin makroiqtisadi quruluş nəzərə alınaraq formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Məzənnənin valyuta bazarında ortaya çıxmış tələb və təklifə əsasən təyin olunmasına imkan vermək üçün AMB valyuta bazarında iştirakını ən aza endirmişdir. AMB-ın yeritdiyi pul siyasəti il boyu inflyasiyanın idarə edilməsində xüsusi rol oynamışdır. AMB-ın pul siyasəti il boyu makroiqtisadi dəyişməzliyin əsas göstəricisi olan qiymət dəyişməzliyinə və daxili valyutaya olan etimadın artmasına istiqamətlənmişdir. Pul təklifinin tutumu uyğun təşkilatlarla razılaşdırılmış pul proqramına müvafiq formada tənzimlənmiş, makroiqtisadi vəziyyətə və proqnozlara əsasən pul siyasəti vasitələrinin kəmiyyət parametrlərinə ciddi şəkildə korreksiyalar edilmişdir. O cümlədən, pul siyasətinin strateji və əməliyyat çərçivəsinin inkişaf etdirilməsi yönündə məqsədyönlü iş həyata keçirilmişdir. DSK verdiyi informasiyalara görə 2016-cı ildə orta illik inflyasiya 12.3 % olmuşdur.Həyata keçirilmiş iqtisadi siyasət AR-nın bütün dünya ölkələri cərgəsində adambaşına düşən milli gəlirin miqdarına görə çox ciddi şəkildə inkişaf etməsinə imkan vermişdir. Dünya Bankının təsnif edilməsinə əsasən, AR 2004-cü ildə adambaşına düşən milli gəlirinin miqdarına görə kasıb ölkələr qrupuna aid olunmuşdusa, 2005-ci ildə orta- aşağı gəlirli, 2009-cu ildən isə orta- yuxarı gəlirli ölkələr qrupuna aid edilmişdir.

Devalvasiyadan sonra istehlak qiymətləri indeksinin kəskin artmışdır.

Cədvəl.6. İstehlak qiymətləri indeksi göstəriciləri

İl	İstehlak qiymətləri indeksi orta illik faiz %
2013	2.4
2014	1.4
2015	4.0
2016	12.4

Mənbə: ARDSK Nəşrləri.

Mərkəzi Bank 2017-ci ildə də özünün pul siyasətini inflyasiya hədəfi nəzərə alınmaqla həyata keçirmişdir. DSK-nın informasiyalarına görə 2017-ci ildə orta illik inflyasiya 12.9% təşkil etmişdir. 2017-ci ildə qiymətlərin ümumi səviyyəsi daha çox qeyri-tələb amillərinin dəyişimindən təsirlənmişdir.

Qiymətlərə nominal effektiv məzənnə, inflyasiya gözləntiləri və inersiya, dünya 4 əmtəə qiymətlərinin dəyişimi, bir sıra əmtəə qrupları üzrə tələb-təklif nisbəti, habelə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi kimi amillər təsir göstərmişdir. İl ərzində inflyasiyanın xarici amillərində dəyişkənlik yüksək olaraq qalmışdır. Hesabat ilində istehlak dəyərlərinin dəyişimi gözləntilərdən də olduqca təsirlənmişdir.

Məzənnənin sabitləşməsi nəticəsində inflyasiya gözləntiləri azalma göstərmişdir. Maliyyə və makroiqtisadi dəyişməzliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş ümumi tədbirlər, makroiqtisadi dayanıqlılığın təmin olunması yönündə verilmiş qərarlar 2017-ci ildə məzənnə rejiminin sürətinin daha da intensivləşməsinə xüsusi şərait yaratmışdır.

Valyuta bazarında təklif- tələb nisbətinə əsasən 2017-ci ildə manatın məzənnəsinin qalxıb-enmə halları bir neçə dəfə təkrarlanmışdır. Yanvar və fevral ayının ilk rübündə qiyməti bahalaşan ABŞ dolları fevralın II rübündən nisbətən ucuzlaşmışdır.

2016-cı ilin axırına ABŞ dollarının manata qarşı məzənnəsi 1.7707 AZN miqyasında olmuşdursa, 2017 – ci il fevral ayının 2-də özünün dövr üzrə ən yüksək

həddinə - 1.92 AZNə qalxmış, sonradan isə 1.7 AZN-ə düşmüşdür. 2017-ci il ərzində manata nəzərən ABŞ dolları 3.9% ucuzlaşmışdır. Dövr ərzində 1 ABŞ dollarının orta günlük məzənnəsi 1.72 manat olmuşdur.

Cədvəl 7-də əhaliningəlirləri verilmişdir. Burada 2013-2016-cı illərdə əhalinin gəlirlərinin artım tempini görürük.

Cədvəl. 7 Əhalinin gəlirləri

İl	Əhalinin nominal gəlirləri	
	Cəmi,mln. manat	Artım tempi, %
2013	37555.5	108.0
2014	39360.7	104.8
2015	41738.6	105.7
2016	45395.1	108.7
2017	49162.9	108.3

2.4. Metodologiya

İş çərçivəsində istifadə edilən, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas göstəriciləri Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytından və Azərbaycan Banklarının illərə görə nəşr etdiyi statistik hesabatlarından alınmışdır. Eyni zamanda bank sektorunun maliyyə hesabatları illər ərzində Azərbaycan Mərkəzi Bank tərəfindən nəşr olunmuş statistik hesabatlarından toplanaraq istifadə edilmişdir.

Mövzuyla əlaqədar ədəbiyyata baxıldığı zaman, Taşkın (2011), Türkiyədə fəaliyyət göstərən bütün kommersion banklarının 1995-2009 illəri arasında performansını təsir edən faktorları üzərində araşdırma aparmışdır. Nəticələrə əsasən, makroiqtisadi dəyişənlərin bankların istehsal gəlirliyinə təsir göstərdiyi və faiz marjlarının və aktivlərin gəlirliliyə mənfi təsir göstərdiyi müəyyənləşdirilir. Faiz, inflyasiya və ya ÜDM-də dəyişikliklərin olması bankın fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmir.

Qinhua və Meiling makroiqtisadi amillərin 1998 və 2012-ci illər arasında Çin banklarının gəlirliliyinə təsirlərini araşdırmışdır. Nəticədə, makroiqtisadi amillər kommersion banklarının gəlirliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İqtisadi

artım, inflyasiya, faiz dərəcələri və pul kütləsinin bankın gəlirliliyi ilə müsbət əlaqələrinə baxmayaraq, səhmlərin ümumi bazar dəyəri bankın gəlirliliyi ilə mənfi əlaqəyə malikdir. Seçilmiş makroiqtisadi dəyişənlər arasında pul kütləsinin artımının təsiri ən çox diqqət çəkir.

Bonin və Hasan (2005), 1996-2000 dövründə keçid ölkələrində bankın fəaliyyətini, səmərəliliyi və mülkiyyətini təhlil etmişdir. Tədqiqatın standart göstəriciləri aktivlərdən və öz kapitalında gəlirlərdən ibarətdir. Nəticələrə görə, xarici banklar ən sərfəli xərclərdir və bu bankların gəlirləri ən yüksəkdir. Həm də bu bankların xidməti dövlət banklarından daha yaxşıdır.

Gökəlp (2014), böhran əvvəli və sonrasında əmanət və investisiya banklarının kârlılığının müqayisəli təhlilini etmişdir. Araşdırmanın nəticələrinə görə, maliyyə böhranı bankların gəlirliliyinə mənfi təsir göstərir. Tədqiqatın nəticələrinə görə, banklar böhrandan daha çox təsirlənmişdir. Böhran dövründə, komməriya banklarının kapital / aktiv nisbəti və likvidlik nisbəti və ümumi kredit/aktiv nisbəti daha yüksək olmuşdur.

Sufian və Habibullah (2009), 2000-2005-ci illərində Çin bankının spesifik və makroiqtisadi amillərinin və bankda bankın gəlirliliyi arasındakı əlaqəni ölçmüşdür. Bankın gəlirliliyi ilə makroiqtisadi amillər arasındakı əlaqələr mənfi olub, əksinə, kapitallaşma səviyyəsi bankların gəlirliliyi ilə müsbət əlaqəyə malikdir. Əhatə xərclərinin əmsalları mənfi və statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmuşdur. Onlar bu xərclərdə artım (azalma) bankların gəlirliliyini azaldığını (artdığını) sübut etmişdir. Bununla yanaşı, ÜDM-in və bankın fəaliyyətinin pozitiv birləşməsi Hasan və Bəşir (2001), Pasiouras və Kasmidou (2002) tədqiqatlarının nəticələrinə uyğun gəlir. İnflyasiya Çin banklarının kârlılığı ilə də müsbət əlaqəyə malikdir. Pul vəsaitlərinin artımı bankların gəlirliliyi ilə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi münasibətlərə malikdir.

Kiqanda (2014), makroiqtisadi göstəricilərin Keniyada fəaliyyət göstərən bankların 2008-2012 illəri arasında kârlılığına təsirini ölçməyə çalışdı. Nəticələrə

görə, iqtisadi artım, inflyasiya və faiz dərəcələrinin bankların gəlirliliyinə təsiri məhduddur.

Mixail və Osamvonyi (2014) makroiqtisadi faktorların 1990-1996 illəri arasında Nigeriya banklarının kârlılığına təsirini araşdırmışdır. Nəticədə inflyasiya xaricindəki bütün digər dəyişənlər əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın nəticələrinə görə, banklar kredit dərəcələrini azaltmalı, depozit xərclərini azaltmalı və depozitlərin növlərini təmin etməlidirlər.

Reis, Kılıç və Buğan tərəfindən birgə aparılmış bir araşdırmada, 2009-2013 illəri arasında fəaliyyət göstərən 14 Türk bank sistemində fəaliyyət göstərən 14 əmanət bankının net faiz marjı və aktiv sərmayə potensialına təsir göstərən dəyişənləri təhlil etmişdir. Araşdırmanın nəticələrinə görə, aktivlərin gəlirliliyə təsir edən amillər leverage nisbəti və kredit / əmanət nisbəti deməkdir. Aktivlərin gəlirliliyə müsbət təsir edən amil bazar kapitallaşmasıdır. Leverage nisbəti, kredit / depozit nisbəti, bazar kapitallaşması və ümumi daxili məhsul net faiz marjına mənfi təsir göstərmişdir.

Bəşir (2001), daxili və xarici bank xüsusiyyətləri, makro iqtisadi amillər, maliyyə strukturları və vergitutmanın performans və kârlılığın determinantları olaraq 1993-1998 illəri arasında Yaxın Şərq ölkələrində İslam Banklarının fəaliyyətini araşdırmışdır. Rəqəmsal analiz əlaqələrin ölçülməsi üçün istifadə olunmuş və kapitalın ümumi aktivlərdən balans dəyərinin və kreditlərin ümumi aktivlərə nisbətinin kârlılıqla müsbət və əhəmiyyətli əlaqələrə malik olduğu aşkar edilmişdir.

Müslümov (2005), əmanət sığortası sisteminin 1994-cü ildə Türkiyədəki bankların maliyyə göstəricilərinə təsirini araşdırdı. CAMELS performans reyting sistemi bankların fəaliyyətinin hesablanmasında istifadə olunur. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, mənəvi təhlükə davranışına məruz qalan bank xarici valyuta mövqeyinə aid risklərin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir. Eyni zamanda, tam

depozitlərin sığorta sisteminin tətbiqi ilə müqayisədə onların əsas göstəricilərinə nisbətədə sərmayəçatışmamazlılığının azalmasına təsir göstərir.

Naceur (2003), 1980-2000-ci illərdə bank xüsusiyyətlərinin, maliyyə strukturunun və makro iqtisadi amillərin Tunis bank sektorunun xalis faiz dərəcələrinə və gəlirliliyinə təsirlərini araşdırmışdır. İnflyasiya və böyümə sürəti kimi makroiqtisadi faktorların bankın xalis mənfəət marjına və gəlirliliyinə heç bir təsiri yoxdur, digər tərəfdən, fond bazarının inkişafı gəlirliliyə müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan bank sisteminin fəaliyyəti çox uzun bir dövrə təsadüf etmir. Statistika görə hal-hazırda ölkədə 30 bank var və bunlardan yalnız ikisi dövlət, digərləri özəl kommersiya banklarıdır. Bankların tarixi çox qısa olsa da, aktiv və depozit ölçüləri davamlı olaraq artır. Bundan əlavə, fond birjası 2000-ci ildə təsis edilmişdir. Statistika göstərir ki, fond bazarı kapitalın artırılması prosesində şirkətlərə kömək etmir və onlara mediator funksiyasını yerinə yetirmir. Beləliklə, banklar Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırlar və onlar maliyyə sisteminin ən vacib oyunçularıdır.

Lakin Azərbaycan bankları haqqında ədəbiyyat məhduddur. Tədqiqatın məqsədi bankların Azərbaycanda fəaliyyətini qiymətləndirmək və bankın fəaliyyətinin makroiqtisadi amillərlə əlaqələrini təhlil etməkdir.

Bu iş makroiqtisadi göstəricilərin Azərbaycanda bankların fəaliyyətinə təsirinin təhlil edilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, tədqiqatın iki mərhələsi var: birinci hissəsi bankların fəaliyyətinin ölçülməsi və ikinci hissəsi makroiqtisadi göstəricilərin bankın fəaliyyətinə təsirinin araşdırılmasıdır.

Bankların fəaliyyətinin ölçülməsində əsas məqsəd bankların mənfəət və zərərlər sahəsində kredit təşkilatlarının güclü və zəif cəhətlərini müəyyən etmək, onların maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətinin düzgün və ardıcıl qiymətləndirilməsini aparmaq, likvidliyin idarə edilməsi və bazar risklərinə həssaslığı tapmaqdır.

Pakistan Dövlət Bankının illik hesabatına görə, CAMELS performans reyting sisteminin hər bir elementi aşağıdakı ünsürləri bildirir

Kapital tənzimləmə - Maliyyə təşkilatlarının kapital bazası əmanətçilərə və müştərilərə təşkilatların risk algısını formalaşdırmaqda kömək edir. Bu, maliyyə menecerlərinə kifayət qədər kapitallaşma səviyyəsini saxlamaq üçün əsas açar elementdir. Kapitalın adekvatlığının əsas göstəricisi risk çəkili aktivlərin kapital nisbətidir.

Aktiv keyfiyyəti - bu element, aktivlərdəki dəyər itkisinə qarşı maliyyə təşkilatının möhkəmliyini təmin edir. Maliyyə problemlərinin başlıca mənbəyi olan aktivlərin pisləşən dəyəri sanki kapitalla qarşı silinib, nəticədə təşkilatların mənfəət potensialını təhlükə altına alır. Avanslar üçün qeyri-rezident kreditlər, ümumi əvəzlər üzrə borc öhdəlikləri və kreditlərin borc öhdəlikləri üzrə yığımların aktivlərin keyfiyyətində zəruri göstəriciləridir.

İdarəetmə Sağlamlığı - maliyyə təşkilatlarının idarə edilməsi, sərmayə yetərliyi, aktivlərin keyfiyyəti, mənfəət və rentabellik, likvidlik və risk həssaslığı reytingi baxımından olduqca dəyərlidir. Əlavə olaraq rəhbərlik və inzibati qabiliyyət, texniki yetkinlik, planlaşdırma və dəyişən vəziyyətlərə reaksiya qabiliyyəti performans qiymətləndirməsini ehtiva edir.

Mənfəət və gəlirlilik - bu element kapital artımının əsas mənbəyidir. Faydalı faiz siyasəti və hazırlıq sərmayesinin yetərliyi baxımından qazanc və gəlirlilik nəzərdən keçirilir. Həm də təşkilatların bugünkü və gələcək əməliyyatlarını dəstəkləməsi faydalıdır.

Likvidlik - likvidlik maliyyə qurumlarına öhdəliklərin artırılması və ya təşkilatların aktivlərini makul bir dəyər ilə tez bir zamanda çevirməklə kifayət qədər vəsait əldə etməyə kömək edir. Effektiv likvidliyin idarə edilməsi dərəcəsi həssas aktivlər (RSA) və faiz dərəcəsi həssas borcları (RSL) arasında bir yayılmanın təmin

olunduğu vəziyyəti əks etdirir. Gap, RSA və RSL arasında maruz qalma faiz dərəcəsi üçün ən faydalı vasitədir.

Market Riskinə Həssaslıq - Riskin bu elementi təşkilatın faiz dərəcəsi riski, valyuta dəyişkənliyi və ədalətli qiymət risklərinə məruz qalmasını təşkil edir. Bu risk bazar riski adlanır. Risklərin həssaslığı monitoring və bazar riskini nəzərə alması baxımından çox dəyərlidir (Pakistan Dövlət Bankı, illik hesabat 2001).

CAMELS performans reyting sisteminin hər bir elementinə beş əsas komponentdən ibarət nümunəvi reyting verilmişdir :

- 1- Güclü performans, səs idarəetmə, nəzarətə ehtiyacyoxdur.
- 2- Əsaslı səs, qaydalara riayət, məhdud nəzarətə ehtiyac var
- 3- Bir və ya daha çox tərkibdə zəif cəhətlər, qeyri-qənaətbəxş təcrübələr, zəif performans, lakin uğursuzluq üçün narahatlığa səbəb yoxdur.
- 4- Ciddi maliyyə və idarəetmə çatışmazlığı və səmərəli təcrübələr. Nəzarətə və sağlamlaşdırma tədbirlərinə ehtiyac var.
- 5- Çox təhlükəli praktikalar və şərtlər, idarəetmədən kənar çatışmazlıqlar nəzarət. Arızanın çox olması ehtimal olunur və maliyyə yardımına ehtiyac var.

Bankların CAMELS performans göstəricisi Türker Kaya tərəfindən (2001) aşağıdakı üsula görə hesablanır:

Əvvəla, bütün nisbətlərin dəyərləri üçün Trimmean funksiyası ən yüksək və ən azı yüzdə 20-ni çıxaraq hesablanır. Bu funksiyanı ölçdükdən sonra bankların referensial dəyəri hesablanmışdır. Referans dəyəri, bütün banklar üçün illik aritmetik ortalama nisbəti kimi hesablanmışdır.

İkincisi, indeks dəyəri ((nisbət / istinad dəyəri)x100) nisbət ilə sayıldı. İndeks dəyərini ölçdükdən sonra, növbəti addım sapma dəyərinin hesablanmasını istəyir. Dəyişmə dəyərinin hesablanması nisbəti və komponentləri arasındakı əlaqədən asılıdır. "+" Əlaqələrində ((nisbəti / istinad dəyəri x100) - 100) formulası ilə, "-" əlaqəsi olduqda ((100 - (nisbəti / nisbəti dəyər) x100)) formulası ilə hesablanmışdır.

Yayınma dəyərlərinin hesablanmasıdan sonra bütün dəyərləri minimuma endirmək üçün LN funksiyası istifadəyə verildi. Hər nisbət üçün bütün yayınma dəyərlərini ölçüb və minimuma endirdikdən sonra, hər bir komponentin dəyəri aritmetik ortalama nisbəti tapılmaqla hesablanmışdır. Sonda, komponentlərin bütün dəyərlərinin aritmetik orta hesablanması bankların CAMELS performans dəyərini verir.

Bankların CAMELS performans dəyərini hesablanmasıdan sonra bankların performans dəyərləri ilə makroiqtisadi amillər arasındakı əlaqələr panel məlumat təhlili ilə qiymətləndirilmişdir.

Əvvəlki araşdırmalara görə Bəşir (2001) bankın daxili dəyişənlərinin və makroiqtisadi amillərin təsirini və bankların fəaliyyətinə təsirini ölçmək üçün təhlilində regresion modelini istifadə etdi.

Sufian və Habibullah (2009) Çin banklarının rentabelliği və makroiqtisadi amil arasında xətti reqressiya modeli ilə əlaqəni ölçdü. Bankın gəlirliliyini müstəqil dəyişən və makroiqtisadi göstəriciləri iqtisadi faktorlar kimi istifadə etdilər. Baceur (2003), bank dəyişənlərinin, makroiqtisadi amillərin və maliyyə strukturunun dəyişənlərinin potensial və bankların panel məlumatlarının təhlili ilə təsirlərinin ölçülməsi üçün panel məlumat təhlili ilə araşdırdı.

Azərbaycan Respublikasında bankların bank fəaliyyəti ilə ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri (ÜDM və inflyasiya) arasındakı əlaqəni ölçmək üçün reqressiya modeli aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir:

$$Y_{it} = B_0 + B_1X_1 + B_2X_2 + e$$

Burada, Y Azərbaycan banklarının fəaliyyət göstəricilərindən asılı olan dəyişəni göstərəkən, X_1 və X_2 makro iqtisadi dəyişənləri, yəni ÜDM və inflyasiyanı təmsil edir.

Gujaratiyə görə (2004), panel məlumat analizinin bəzi üstünlükləri vardır. Bunlar :

1."Panel məlumatları fərdlər, firmalar, dövlətlər, ölkələr və s. ilə əlaqəli olduğundan, vaxt keçdikcə bu vahidlərdə heterojenlik olmalıdır.yəni onlar bir birindən bağımsız olmalıdırlar. Panel məlumatlarının qiymətləndirilməsinin metodları qısa müddətdə göstərəcəyimiz kimi fərdi dəyişənlərə imkan verərək bu cür heterojenliyi açıq şəkildə nəzərə ala bilər.Biz individual terminini ümumi mənada, firma, dövlət və ölkələr kimi mikro vahidləri ifadə etmək üçün işlədirik.

2.Panel məlumatları keçid bölmə müşahidələrinin vaxt seriyasını birləşdirərək,"daha çox məlumat verən, daha çox dəyişkən, dəyişənlər arasında daha az rəngli, daha çox azadlıq dərəcəsi və daha çox məhsuldarlıq" verir.

3.Müşahidələrin təkrar kəşif hissəsini öyrənməklə panel məlumatları dəyişiklik dinamikasını öyrənmək üçün daha yaxşıdır. İşsizliyin, iş dövriyyəsinin və əmək qabiliyyətinin dolğunluğu panel məlumatları ilə daha yaxşı öyrənilir.

4.Panel məlumatları, təmiz kəsik və ya saf zaman seriyası məlumatlarında sadəcə müşahidə edilə bilməyən effektləri daha yaxşı təsbit edə və ölçə bilər. Məsələn, federal və ya dövlət minimum ödənişlərində minimum əmək haqqı artımının ardıcıl dalğalarını ehtiva edərsə, minimum əmək haqqı istihdamına və qazancına təsirləri daha yaxşı öyrənilə bilər.

5.Panel məlumatları bizə daha mürəkkəb davranış modellərini öyrənməyə imkan verir. Məsələn, geniş miqyaslı iqtisadiyyat və texnoloji dəyişiklik kimi hadisələr, panel məlumatlarına görə, təmiz kəsik və ya təmiz vaxt seriyası məlumatlarından daha yaxşı istifadə edilə bilər.

6. Bir neçə min vahid üçün məlumat verilərkən, panel məlumatları fərdlərin və ya firmaların geniş miqyaslara daxil olmasına gətirib çıxara biləcək yanaşmaları minimuma endirə bilər.

İki növ panel data analizi var: Balanslı panel məlumat analizləri və balanssız panel məlumat təhlili. Müşahidələrin sayı dəyişkən olduğundan, balanssız panel məlumat təhlili daha çox tətbiq edilir.

Gujarati (2004), kompozit səhv terminin iki komponentdən meydana gəldiyini iddia etdi: bunlardan biri keçid və ya fərdi xarakterli səhv komponentidir, digəri isə zaman seriyası və xətti səhv komponentidir.

Bu tədqiqatda ölkə üzrə makro iqtisadi göstəricilər hesab olunan Ümumi Daxili Məhsul və İnflyasiya dəyərlərinin bankların gəlirlilik və performans dəyərlərinə təsiri göstəriləcəkdir. Analiz zamanı aşağıdakı əsas hipotezlər hədəflənməkdədir.

H1: ÜDM və bankların gəlirlilikləri arasında pozitiv bir əlaqə mövcuddur.

H2: İnflyasiya və bankların gəlirlilikləri arasında neqativ bir əlaqə mövcuddur.

Dəyişənlərin seçimi analizin ən önəmli parçasıdır. Bəşir (2001) iki növ dəyişəndən istifadə etmişdir. Onlardan biri vergi mənfəəti (vergi mənfəətinin ümumi aktivlərə olan nisbəti), aktivlərin qalıqı və qeyri faiz marjası (xalis qeyri-dəqiq faiz gəlirinin ümumi aktivlərə nisbəti) olan endogen dəyişənlərdir. Başqa bir dəyişən bankın xarakteristik göstəriciləri, makroiqtisadi göstəricilər, vergitutma göstəriciləri, maliyyə struktur göstəriciləri olan ekzogen dəyişənlərdir.

Bankın xarakteristik göstəriciləri kapitalın balans dəyərinin ümumi aktivlərə nisbəti, kreditlərin ümumi aktivlərə nisbəti, qeyri-faiz gəlirlərinin ümumi aktivlərə nisbəti, istehlakçı və qısamüddətli vəsaitlərin ümumi aktivlərə nisbəti, ümumi məcmu aktivlərin nisbəti kimi bəzi dəyişənlərdən ibarətdir, ümumi borcların ümumi aktivlərə nisbəti və kapitalın balans dəyərinin ümumi aktivlərdən və adambaşına düşən ÜDM kimi bəzi qarşılıqlı dəyişənlərin nisbəti; əhalinin adambaşına düşən kreditlərin nisbəti, qeyri-faiz gəlirlərinin ümumi aktivlərə nisbəti və adambaşına düşən ÜDM, istehlakçı və qısamüddətli vəsaitin ümumi aktivlərə nisbəti və adambaşına düşən ÜDM, əhalinin adambaşına düşən ümumi aktivlərə nisbəti və adambaşına düşən ÜDM.

Makroiqtisadi göstəricilər adambaşına düşən real ÜDM-dən, adambaşına düşən real ÜDM-in illik artım tempindən və illik inflyasiyadan ibarətdir.

Bankçılıq sisteminin bank sisteminin əmanətlərinə olan ehtiyatları, bank sisteminin dəyişən ehtiyatları bank sisteminin əmanətləri üzərində X X adambaşına düşən ÜDM, hər bir bank üçün vergi mənfəətindən əvvəl bölünən vergilər, ikinci qarşılıqlı dəyişənlər vergilərdən əvvəl bölünmüş ümumi vergilər Hər bir bank üçün X adambaşına düşən ÜDM vergitutma göstəriciləri təmin edir.

Makroiqtisadi və maliyyə struktur dəyişənləri ÜDM-də illik dəyişiklik, illik inflyasiya, pul artımının təmin edilməsi, bazar kapitalizasiyasının əmanət banklarının ümumi aktivlərinə nisbəti, ümumi aktivin ÜDM-ə nisbəti və konsentrasiya tədbiridir.

Fadzlan və Habibullah (2009), aktivin performansını bağımlı dəyişən olaraq qayıtmasını istifadə etmişdir. Müstəqil dəyişənlər 2 faktordan ibarətdir. Onlardan biri banka daxil olan dəyişənlərin daxili amilidir.

Bənzər dəyişənlərin ölçülməsi üçün banklar balansından və gəlir hesabatından bəzi nisbətlər istifadə etmişdir. Araşdırmada istifadə olunan əmsallar aşağıdakılardır: ümumi kreditlər / ümumi aktivlər; İl ərzində törəmə bankın aktivinin dəyərinə görə təbii loqaritmi; kredit xərcləri / ümumi kreditlər; faizsiz gəlir / ümumi aktiv; qeyri-faiz xərcləri / ümumi aktiv; kapital / ümumi aktivlər. Təhlildə istifadə olunan digər amillər isə ÜDM-in təbii loqaritmələrindən, inflyasiyanın dərəcəsi və pul tədarükünün artmasından ibarət olan xarici amillərdir.

Davis və Zhunun (2009) empirik işdə istifadə etdiyi əsas dəyişənlər ÜDM, inflyasiya və faiz dərəcələri daxil olmaqla makroiqtisadi dəyişənlər, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı tərəfindən saxlanılan məlumat bazasından alınmış kommersiya daşınmaz əmlak qiymətləri, Bankın fərdi və kommersiya banklarının balansdan və gəlir hesabat məlumatlarından alınmış xüsusi dəyişənləri.

Əvvəlki işlərin dəyişən seçim üsulunu nəzərə alaraq, CAMELS performans dəyərinin hesablanması üçün istifadə olunan əmsallar beş komponentdə toplanılır. Əsas əmsallar ümumi kapital / ümumi öhdəliklərdir (investisiyalar satılmaq üçün

satılan + qiymətli kağızlar + investisiyaların iştirakçıları (investisiya müddəti) /
ümumi aktivlər, xalis incə / ümumi kapital (xarici valyutada olan ümumi aktivlər -
valyuta) / ümumi kapital.

III FƏSİL. MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN BANKIN GƏLİRLİLİYİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1 CAMELS Sistemi Analiz Nəticələri

Bu bölmədə Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas göstəricilərinin bank sektoruna təsiri 2015-ci ildəki devalvasiyadan 2 il əvvəl və 2 il sonrakı illərdə araşdırılmışdır. Bu səbəbdən 2013-ci ildən 2016-cı ilə qədər Azərbaycanın makroiqtisadi göstəriciləri və banklar tərəfindən nəşr olunan bank sektorunun illik ümumi maliyyə hesabatları təhlil edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi makroiqtisadi göstəricilərin bank sektorunun gəlirliliyinə nə dərəcədə təsir etdiyini ölçməkdir.

2010-cu ildə neft qiymətlərinin artması ilə böyüyən Azərbaycan iqtisadiyyatı 2015-ci ildə neftin qiymətinin aşağı olması səbəbindən devalvasiya keçirmişdir. 2003 və 2016-cı illər arasında maliyyə böhranı yaşandıqdan sonra, neft qiymətlərinin aşağı düşməsi nəticəsində devalvasiya ilə başlayan bank böhranı baş vermişdir.

2008-ci il böhranından sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı 2010-cu ildə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu işdə, makroiqtisadi amillərin, 2008 böhran dövrü, böyümə prosesi və 2015-ci ildə reallaşan devalvasiya ilə başlayan bank böhranı dövründə, bankların gəlirliliyinə təsir etmə səviyyəsi ölçülməyə çalışılmışdır.

Müstəqil dəyişənlər Azərbaycan Respublikası ÜDM və illik inflyasiya dərəcəsi kimi makroiqtisadi amillərdən ibarətdir.

Tədqiqatda istifadə edilən məlumatlar 2013-2016-cı illərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının balans və gəlir hesabatlarından əldə edilmişdir. ÜDM ilə inflyasiya haqqında məlumatlar Azərbaycan Mərkəzi Bankından toplanmışdır.

Cədvəl 13-də CAMELS analiz nəticələrini görürük. Bu nəticələrə görə dəyərlərin illər ərzində dəyişdiyini müşahidə edirik. Bu dəyərlərə görə 2015-ci ildə ümumi kapital/ümumi kreditlər dəyəri maksimumda, ümumi kapital/ümumi

öhdəliklər dəyəri də 2015-ci ildə maksimum səviyyədə müşahidə olunmuşdur. Bu 2014 və 2015-ci illərdə ümumi kapitalın maksimum səviyyədə olduğunu göstərməkdədir. Bu dəyərlər kimi səhm sərmayəsi/ümumi kapital, ümumi aktivlər xarici valyutada-ümumi öhdəliklər xarici valyutada/ümumi kapital, xalis mənfəət/orta ümumi aktivlər və ümumi kapital+xalis mənfəət/ümumi aktivlər dəyərləri də 2015-ci ildə maksimum səviyyədə görülməkdədir.

İkinci qrup olaraq aktivlər qrupuna nəzər yetirdiyimizdə ümumi kreditlər/ümumi aktivlər, kredit itkiləri/ümumi kreditlər üzrə ehtiyatlar və satıla bilən qiymətli kağızlar+iştirak payına qoyulan investisiyalar/ümumi aktivlər də 2015-ci ildə maksimum səviyyədə olmuşdur. Buradan da 2015 və 2016-cı illərdə kredit itkilərinin yüksəldiyini söyləmək mümkündür.

Valyuta problemləri bankların fəaliyyətinə də təsir etməkdədir. Dəyişən valyuta dəyərinin təsiri xalis mənfəətin azalmasına səbəb olur. Teorik olaraq, valyuta məsələləri bankdakı mənfəət mənbələrindən biridir. Valyuta dalğaları daha çox olarsa, xalis mənfəət nisbətən azalacaq. Analizin nəticələrinə gəldikdə, xarici valyutada ümumi aktivlər və xarici valyuta ilə olan ümumi öhdəliklər arasındakı fərq ümumi kapitalla nisbətdə 1,26-dan 0.059 bəndə düşmüşdür. Xarici valyutada ümumi aktivlər / xarici borc üzrə ümumi öhdəliklər, 2014-cü ildə 1.46-dan 2016-cı ildə sistemli olaraq 3.58-ə qədər artmışdır.

Azərbaycanda təsirli sektorlardan biri bank sektorudur. Depozit həcmlərinin azaldılması, kreditlərin dəyərinin artırılması, kreditlərin əldə edilmiş mənfəətdən ödənilməsi, pul vəsaitlərinin azaldılması və xalis faiz gəlirlərinin azaldılması, əməliyyat xərclərinin artırılması bütün banklarda fəaliyyətin zəifliyinin əsas amilləridir.

Məlumatların Təhlili:

Bir ölkənin iqtisadi rifahını ölçmənin ən düzgün yolu Ümumi Daxili Məhsul nəticələridir. Real ÜDM dəyəri isə bizə iqtisadiyyatın hazırkı vəziyyətindən bəhs

etməkdədir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən ÜDM və ÜDM-ə aid 2013-2016-cı illərə aid nəticələr verilmişdir.

Aşağıdakı cədvələ nəzər yetirdiyimizdə ÜDM nəticələrində dalğalanmalar nəzərə çarpır. Belə ki, 2015-ci ildə bir artım olsa da, 2016-cı ildə 8.5% bir azalma müşahidə edilmişdir. Adambaşına düşən ÜDM nəticələrində 2015-ci ildə 9.4% azalma olsa da 2016 və 2017-ci illərdə artımları görmək mümkündür.

Cədvəl. 8 ÜDM və Adambaşına ÜDM

İLLƏR	ÜDM	Adambaşına ÜDM
2013	58182,0	6258,3
2014	58182,0	6268,0
2015	59014,1	5706,6
2016	54830,0	6269,6

Mənbə: ARDSK, 2019.

Cədvəl 9-da Azərbaycan Respublikası İnflyasiya dəyərləri verilmişdir. Nəticələrə baxdığımızda 2016-cı ildə kəskin bir artışı görülməkdədir. Buna səbəb dünyada neft qiymətlərinin ani olaraq artması və Azərbaycan Respublikasında 2015-ci ildə yaşanan devalvasiya olmuşdur.

Cədvəl 9-da 2013-2016-cı illər üzrə ölkədəki inflyasiya dərəcəsi göstərilmişdir. Buradan görüldüyü kimi ilk iki il ərzində dəyişiklik cüzi olsa da, devalvasiya və devalvasiya sonrası illərdə bu göstərici kəskin artmış və 2016-cı ildə yüksək səviyyəyə çatmışdır.

Cədvəl. 9 İllərə görə İnflyasiya

İLLƏR	İNFLYASIYA
2013	1,1
2014	1,4
2015	4,0
2016	12,4

Mənbə: ARDSK, 2019.

3.2 Makroiqtisadi Göstəricilərin Təhlili

Tədqiqatımızın bu hissəsində Haussmann testi və reqressiya analizləri aparılmışdır. Haussmann testi və reqressiya analizləri nəticələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə Haussmann testi nəticələrini görürük. Hausmann testi nəticələri ilə bizim hansı modelimizin daha effektiv olduğunu tapmaq mümkündür. Nəticələrə baxdığımızda Random modeldə İnflyasiya və Ümumi daxili məhsul dəyişənlərinin hər ikisinin bankların gəlirləri ilə əlaqəsi görülməmişdir. Ancaq Fixed modeldə ÜDM dəyişəninin Probilite dəyərinin 0,05-dən kiçik olduğunu və hipotezimizin qəbul edildiyini söyləmək mümkündür. Bu nəticələrə görə bizim modelimizdə Fixed modelin daha effektiv olduğunu söyləmək mümkündür.

Cədvəl. 10 Haussman testi nəticələri

Haussmann Testi		
Dəyişənlər	Fixed	Random
İnflyasiya	0,201658	0,186544
ÜDM	0,035941	0,05943

Mənbə: Müəllifin hesablamaları.

Panel data reqressiya analizinə görə (cədvəl 11) sabit əmsal 133.3055dir və işarəsi müsbətdir. Hər iki dəyişən üçün əmsalın işarəsi mənfidir. İnflyasiya müstəqil dəyişən ilə statistik olaraq əhəmiyyətsizdir və iqtisadi sübutlarla uyğun gəlməməkdədir. Bu dəyər inflyasiyanın yüzdə 1 artımının bankın fəaliyyətini 0.201658 faiz səviyyəsində artacağını göstərir. İnflyasiyailə eyni olaraq, ÜDM-in əmsalının mənfi olduğu statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmuşdur. Burada ÜDM-də yaşanan 1 faiz artım bank fəaliyyətlərində 0.035941 faizlik bir artıma səbəb olacaqdır.

Cədvəl. 11 Panel data reqressiya analizi

Dəyişənlər	Coefficients	Std. Errors
Sabit dəyişən	133.3055 (0.029238)	67.69988
İnflyasiya	-1.527306 (0.201658)	0,508898
ÜDM	-0.000755 (0.035941)	0,001151

Mənbə: Müəllifin hesablamaları.

Cədvəl. 12 Analiz haqqında məlumat

Summary Statistics	
R-squared	0,900089
Adjusted R-squared	0,700268
S.E. of regressions	5.042753
F-statisti	0,0000
Durbin-Watson on Stat	1,47153

Mənbə: Müəllifin hesablamaları.

Analiz haqqında ümumi onu demək olar ki, burada R dəyərində və düzəldilmiş R dəyərində baxdığımızda bu dəyərlərin əslində yüksək çıxdığını görə bilirik. Ancaq F-statistikinin gəlirlilik dəyəri bizə modelimizin mənalı olduğunu göstərir. Durbin - Watson Test statistikasını qalıqlar arasında korrelyasiyanı tapmaq üçün istifadə olunmuşdur. Analizin cavabları göstərir ki, disertasiyada istifadə olunan model avtokorrelyasiyaya ehtiyac duymur. Bütün bu məlumatlara görə hipotezlərimizdən biri rədd edildi. Deməli, müstəqil dəyişənlərdən biri, asılı dəyişən-bankların gəlirliliyi ilə əlaqəyə malikdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bu tədqiqatı aparmaqda əsas məqsəd CAMELS performans reytingi sistemi ilə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bankların 2013-2016-cı illəri əhatə edən illik hesabatlarının nəticələrini araşdırmaq və makroiqtisadi göstəricilərin əsas dəyişənləri olan Ümumi Daxili Məhsul və İnflyasiyanın bankın gəlirliliyinə təsir gücünü ölçmək olmuşdur.

Bilindi ki maliyyə sisteminin ən mahiyyətli maliyyə qurumları banklardır. Hal hazırda Azərbaycanda bank sektoru müasir formasını davamlı olaraq inkişaf etdirir. Depozit qəbulu, kreditlərin verilməsi, brokerlər, valyuta məzənnələri, investisiya və digər xidmətləri ilə maliyyə sistemində yüksək səviyyədə xidmət göstərir.

Tədqiqatımızda makroiqtisadi amillərin Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bankların fəaliyyətinə təsiri ölçülmüşdür. İlk olaraq 2013-2016-cı illəri əhatə edən dövrdə bank göstəriciləri CAMELS performans reyting sistemi ilə ölçülmüşdür. 30 bankın dataları bankların balans hesabatlarından toplanmışdır.

Analiz nəticələri bizə göstərmişdir ki bankların fəaliyyəti və gəlirləri 2014 və 2015-ci illərdə artmışdır. Ancaq 2016-cı dünyada baş verən iqtisadi böhran Azərbaycan maliyyə sistemində də təsirini güclü bir şəkildə göstərmişdir. Belə ki Azərbaycanda 2015-ci ildə devalvasiya yaşanmış, bu devalvasiya da Azərbaycan maliyyə sistemində, yəni Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklara güclü zərbə endirmişdir. Ani düşüş olan bank fəaliyyətlərində və gəlirlərində əsas səbəb dünyada baş verən iqtisadi böhran olmuşdur.

Tədqiqatın ikinci hissəsində bankların CAMELS performans göstəricilərinin makroiqtisadi göstəricilərə olan ÜDM-a və inflyasiyaya təsiri ölçülmüşdür. Bu ilişkinin dəyərləndirilməsi zamanı panel data Regresyon analizindən istifadə edilmişdir. Burada balanssız panel məlumatların regresyon analizinə üstünlük verilmişdir.

Analiz nəticələrinə gəldiyimizdə isə statistik olaraq inflyasiya və bankların gəlirliliyi arasında əhəmiyyətsiz bir əlaqə olmuşdur. Bu nəticə daha əvvəl aparılmış olan analiz nəticələri ilə uyğunlaşmamaqdadır.

Digər dəyişən ÜDM ilə bankların gəlirliliyi arasında əlaqə isə statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmuşdur. Bu nəticə daha əvvəl aparılmış olan analizlər ilə uyğunlaşmaqdadır.

Aparmış olduğumuz təhlilin nəticələrinə təsirini göstərmiş olan bəzi məhdudiyyətlər olmuşdur. Bunlara bakların il ərzində məlumatlarını daxil etməmələrini söyləmək mümkündür. Tədqiqat nəticəsində 2015-ci ildə neft qiymətlərində olan ani bir azalmanın iqtisadi böhranı da özü ilə gətirməsi qaçınılmaz olmuşdur. Bu böhranın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklara təsirini yüksək səviyyədə göstərdiyini söyləmək düzgün olacaqdır.

Banklarla əlaqədar olan təkliflər.

1. Bankların kapitallaşması və eyni zamanda restrukturizasiyası, sığorta bazarının tərəqqisi, maliyyə inklüzivliyinin möhkəmləndirilməsi, aktivlərin sağlamlaşdırılması yönündə tədbirləri özündə ehtiva edən strategiyalar tərtib olunmalıdır.
2. Məhdudlaşdırıcı amillərin ləğv edilməsi üçün pul və kapital bazarının tərəqqisi, bazar üzvləri üçün səmərəli şəraitin ərsəyə gətirilməsi yönündə strategiyalar tərtib olunmalıdır.
3. İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi üçün kredit informasiyalarının mübadiləsi sisteminin tərəqqisi, məhkəmənin verdiyi qərarların standartlaşdırılması, kreditorların hüquqlarının müdafiə edilməsi üzrə obyektiv mexanizmlərin ərsəyə gətirilməsi və icra intizamının optimallaşdırılmasına istiqamətlənmiş strategiyalar tərtib olunmalıdır.
4. Maliyyə institutlarında sağlam risk idarəetməsi proseslərini və rəqəmsal transformasiyanı həyata keçirən müasir tənzimləmə və nəzarət arxitekturasının yaradılmasına istiqamətlənmiş strategiyalar tərtib olunmalıdır.

5. Maliyyə sistemi peşəkarlarının ixtisaslaşmasının ciddiləşməsi və maliyyə üzrə savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş strategiyalar tərtib olunmalıdır.

Tədqiqatla əlaqədar olan təkliflər.

1. Bəzi bankların illik hesabatlarını yükləməməsi səbəbilə analizlərdə net nəticələr almaq olmur, bu baxımdan daha düzgün nəticələr ala bilmək üçün bankların illik hesabatlarının tam vəziyyəti ilə analizlər aparmaq.
2. Tədqiqata daxil edilən illər genişləndilərək yəni bütün sektorun maliyyə göstəricələri daxil edilərək qiymətləndirmələr daha faydalı olar.
3. Dövlət banklarının kreditləşdirmə standartlarının təkmilləşdirilməsi, problemlə kreditlərin vaxtında monitorinqi və müddəaları verilməlidir.
4. Bank tənzimləməsi və audit qurumları bankların bütün kapital qrupuna uzaqdan müşahidə metodları ilə dövriyyəyə vaxtında verə bilməli və nəticələrini müvafiq banklarla və ictimaiyyətlə bölüşməlidirlər.
5. Problemlər aşkar edildikdə banklara dəstəklər verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan Dilində

1. Abbasov Ə.M., Z.F.Məmmədov. (2003) Bank işi və e-bankçılıq. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06.12.2016 tarixli fərmanına əsasən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
3. Azərbaycan statistik göstəriciləri. Bakı, 2018
4. Banklar haqqında normativ- hüquqi aktlar toplusu. (2009) Elmi redaktor: Z.F. Məmmədov. Bakı, Qanun.
5. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. (2002) Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyatı.
6. Məmmədov Z.F (2002) Beynəlxalq valyuta–kredit münasibətləri. Dərslik. Bakı, 2001, 2002, 2005,2008. IV nəşr.
7. Məmmədov Z.F.,(2008) Dünya təcrübəsi kontekstində Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azərnəşr
8. Məmmədov Z.F.,(2010) Qlobal maliyyə böhranı və dövlətin antiböhran strategiyası: Dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı. Dövlət idarəçiliyi.Bakı.
9. Quliyev F.T. (2004) Gəlirlər nəzəriyyəsi. Bakı
- 10.Sadıqov E. M. (2010). Bank əməliyyatları. Dərs vəsaiti. Bakı.

Türk Dilində

1. Taşkın, Dilvin (2011), “Türkiyə’de Ticari Bankaların Performansını Etkileyen Faktörler”, 11.Cilt, Sayı 2, ss.289-298.

2. Kaya, Y.T.(2009). Türk Bankacılık Sektöründe CAMELS Analizi, MSPD Çalışma Raporları.
3. Tukenmez, M., Demireli, E. and Akkaya, G.C. (2009). An Examination of State Owned Commercial Banks by CAMELS Performance Rating System, 13-cü Ulusal Finans Sempozyumu. Afyon Kocatepe Üniversitesi Bildiriler Kitabı.

İngilis Dilində

1. Hughes J.P & L.J. Mester (2008) Efficiency in banking: theory, practice and evidence Philadelphia
2. Llewellyn David T. (2005), “Competition and Profitability in European Banking: Why Are British Banks So Profitable?”, Economic Notes by Banca Monte dei Paschidi Siena SpA,34.
3. Yeh, Quey-Jen (1996) “The Application of Data Envelopment Analysis in Conjunction with Financial Ratios for Bank Performance Evaluation” The Journal of the Operational Research Society, Vol. 47, No. 8, pp.980-988.
4. Zaim, Osman (1995) “The effect of Financial Liberalization on the Efficiency of Turkish Commercial Banks” Applied Financial Economics, Vol. 5, No. 4, pp.257-264.
5. Sufian, F. and Habibullah, M.S. (2009). Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Bank Profitability: Empirical Evidence from the China Banking Sector, Front. Econ. China 4:274-291
6. Tomola, M. O. (2013). Determinants of Banks’ Profitability in Developing Economy: Evidence from Nigeria. Working Paper.
7. Safarli, E. and Gumus, G. K. (2010). The effect of Macroeconomic Factors on the Performance of Azerbaijan Banking System. Master Thesis. Dokuz Eylul University, 11, 56-69

8. Bilal, M., Saeed, A., Gull, A. A., and Toquer, A. (2013). Influence of Bank Specific and Macroeconomic Factors on Profitability of Commercial Banks: A Case Study of Pakistan. Research Journal of Finance and Accounting.
9. Nuriyeva Z. (2014). Factor Affecting the Profitability of Azerbaijan Banking System. Master dissertation. Eastern Mediterranean University, pp. 22-25.

Rus Dilində

1. Алькова Р.Г.(2012)Банковское дело. Управление в современном банке. Учебное пособие. Москва.
2. Батракова Л.Г. (2005) Экономический анализ деятельности коммерческого банкаМ.:Логос 2005
3. Волков Л.Г. (2012) Исследование работы коммерческого банка - М.:Логос 2012
4. Каменецкий М.В. (2010) Показатели эффективности функционирования банка//финансы и кредит: -2010
5. Колмаков И. Б. (2009) Прогнозирование показателей дифференциации денежных доходов населения.//Проблемы прогнозирования –. - №1. с.136-163
6. Лемешевский, И. М. (2008) Макроэкономика.(Экономическая теория. Часть 3). Учебное пособие для студентов экономических специальностей высших учебных заведений. — Мн.: ООО «ФУАинформ»
7. Смирнов А.В.(2007) Анализ финансовго состояния коммерческих банков москва.

İnternet resurları

<https://www.worldbank.org/>

<https://www.adb.org/>

<https://www.cbar.az/>

<https://www.stat.gov.az>

Əlavələr

Cədvəl. 13 CAMELS Analiz Nəticələri

		2013	2014	2015	2016
1) kapital					
ümumi kapital/ümumi kreditlər	+	0,46	0,48	0,32	0,35
ümumi kapital/ümumi öhdəliklər	+	0,38	0,41	0,18	0,29
Səhm sərmayəsi/ümumi kapital	+	0,64	0,69	0,42	0,45
ümumi aktivlər xarici valyutada-ümumi öhdəliklər xarici valyutada/ümumi kapital	+	0,36	0,39	0,21	0,16
xalis mənfəət/orta ümumi aktivlər	+	0,04	0,06	0,01	0,01
ümumi kapital+xalis mənfəət/ümumi aktivlər	+	0,01	0,08	0,02	0,04
2) aktivlər					
ümumi kreditlər/ümumi aktivlər	+	0,56	0,61	0,35	0,29
kredit itkiləri/ümumi kreditlər üzrə ehtiyatlar	+	0,07	0,09	0,02	0,04
satıla bilən qiymətli kağızlar+iştirak payına qoyulan investisiyalar/ümumi aktivlər	+	0,13	0,15	0,06	0,05
3) idarəetmə					
kredit itkiləri/ümumi kreditlər üzrə ehtiyatlar	+	0,06	0,05	0,01	0,03
Qeyri-faiz xərcləri/ümumi aktivlər	+	0,13	0,11	0,06	0,08
Qeyri-faiz gəlirləri/qeyri-faiz xərcləri	+	0,65	0,71	0,45	0,51

4)mənfəət					
xalis mənfəət/ümumi aktivlər	+	0,02	0,01	0,01	0,01
xalis mənfəət/ümumi kapital	+	0,09	0,13	0,06	0,03
Qeyri-faiz gəlirləri/qeyri-faiz xərcləri	+	0,76	0,81	0,56	0,43
ümumi faiz gəliri/satıla bilən investisiya qiymətli kağızları+iştirak payına qoyulan investisiyalar	+	2,35	2,65	5,91	8,51
5)likvidlik					
Depozitlər/ümumi kapital	+	5,48	6,91	11,68	13,08
nağd pul+mərkəzi bankdakı nağd vəsaitlər+satıla bilən qiymətli kağızlar/ümumi aktivlər	+	0,65	0,76	0,41	0,38
nağd pul+mərkəzi bankdakı nağd vəsaitlər+satıla bilən qiymətli kağızlar/ümumi öhdəliklər	+	0,07	0,08	0,03	0,04
6) bazar riskinə həssaslıq					
ümumi aktivlər xarici valyutada/ümumi öhdəliklər xarici valyutada	+	1,26	0,98	0,59	0,66
xalis faiz gəliri/ümumi kapital	+	0,86	0,81	0,61	0,63
ümumi aktivlər xarici valyutada-ümumi öhdəliklər xarici valyutada/ümumi kapital	+	1,46	1,58	2,13	3,58

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikası milli gəlirləri.....	26
Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsi.....	28
Cədvəl 3. 1995-ci ildə bankların statistikasını	32
Cədvəl 4. Azərbaycanda bank və ATM-lərin nəticələri.....	34
Cədvəl 5. Azərbaycan Respublikası makroiqtisadi göstəricilər.....	39
Cədvəl 6. İstehlak qiymətləri indeksi göstəriciləri	41
Cədvəl 7. Əhalinin gəlirləri.....	42
Cədvəl 8. ÜDM və Adambaşına düşən ÜDM	55
Cədvəl 9. İllərə görə İnflyasiya.....	55
Cədvəl 10. Haussman testi nəticələri.....	56
Cədvəl 11. Panel data reqressiya analizi.....	57
Cədvəl 12. Analiz haqqında ümumi məlumat.....	57
Cədvəl 13. CAMELS analiz nəticələri	64

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. AZN-USD məzənnəsi.....	40
----------------------------------	----